Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 77 (15297) ◆ 1994 чылдың май 12, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.45. ⇕ Садар өртээ 60 рубль.

«Чагыдылга-94»

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫЫЛЫҢАР

1994 чылдың ийиги чартыынга уткуштур «Шын» солуннуң чагыдылгазы республикада чоруп турар. Солуннуң редколлегиязы дараазында чартык чылда чагыдылганы организастаар харыысалгалыг төлээлекчилерин кожууннарга болгаш найысылалга хуваагтыр томуйлаан. Кызыл хоорайга солун чагыдылгазын организастаар харыысалгалыг төлээлекчизи кылдыр мени томуйлаанын барымдаалааш, солуннуң чагыдылгазы канчаар чоруп турарын сонуургап көрдүм.

1994 чылда «Шынның» чагыдылгазы республика найысылалында дыка организас чок чоруп турарын эскердим: бо чылдың баштайгы чартыында кызылчыларның чагыткан солунунуң саны катап тургустунган Чаа-Хөлдүң чурттакчыларының чагытканындан безин эвээш болду. А чылдың ийиги чартыында «Шынның» чагыдылгазы Кызыл хоорайда барык эгелевээн деп санап болур. 1994 чылдың ийиги чартыынга чедир ам чүгле бир ай ажыг үе арткан. Ынчангаш солуннуң чагыдылгазы найысылалда үстүрүнүң кырында келген. А бир эвес солунну пенсионерлер чагытпаан болза, найысылалга ооң чагыдылгазы баштайгы чартык чылда база үстүр чыгыы болганын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очур-оолга чугаалаарымга, найысылалга болгаш кожууннарга «Шынның» чагыдылгазын организастыг чорудар талазы-биле бодундан хамааржыр бүгү хемчеглерни алырын аазааны өөрүнчүг-дүр.

Кызылда солун чагыдылгазының барык чорбайн турарының кол чылдагааны — ооң өртээниң улгатканында-даа эвес, а ук ажылды организаставайн турары деп түңнелди кылдым. Кызыл хоорайда 8 муң ажыг улуг организациялар, албан черлери, бүдүрүлгелер бар. А бир эвес ол бүгү черлер бир-бир экземплярны безин чагыдып алыр болза, сес муң чагыттынган турар ийик. Күрүне архиви, чурт-шинчилел музейи, эртем-шинчилел институду, Чогаалчылар эвилели, ном үндүрер чер, телерадиокомпания ышкаш албан черлеринге «Шын» солунну чагыдып алыры эргежок чугула — бо солун болза тыва улустуң бөгүнгү төөгүзү-ле болгай. Ону келир үениң салгалдары номчуур, өөренир, шинчилээр апаар. А библиотекаларга солунувус мырыңай эргежок чугула.

Чартык чылда «Шын» солунну чагыдар өртээн «Чартык чылда өртээ — 9600 рубль» деп эгениң адаа-биле моон мурнунда дөрт катап парлап, солуннуң чагыдар өртээ чүге ынчаар улгады берген чылдагааннарын ында тодаргай тайылбырлаан чүве. Бо тайылбырны моон соңгаар дагын парлаарын уламчылаар. Солунну 3 ай хуусаалыг кылдыр чагыдар өртээ — 4800 рубль. Солунну пенсионерлер идепкейлиг чагыдып ап турда, ажылдап турар хамаатылар ону чагыдып алыр бүрүн аргалыг деп бодаар мен.

Хүндүлүг номчукчулар! «Шын» солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн. Ынчангаш Тываның бүгү номчукчулары төрээн солунувустуң 70 чылын ам удавас — барык бир чыл 3 ай болгаш демдеглээр болгай.

Рынок харылзааларынче шилчииринин бо берге үезинге торулбайн, солунну дарыызы-биле чагыдып алырынче найысылалдың бүгү номчукчуларын кыйгырып тур мен.

Солун чагыдылгазының айтырыы-биле холбаштыр элээн каш коллективтерге база барып чордум. Мээң ужуражып, чугаалашканым организацияларның, албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының күзели мындыг болду: солун чагыдып алыр дээш ажыл шагында харылзаа черинге баары ажылдап турар хамаатыларга дыка шүүттүг. Ынчангаш солун чагыдылгазын организастаар төлээлекчини коллектив бүрүзүнге тускай томуйлаарын дугуруштувус.

Чаа тургустунган Чеди-Хөл, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның номчукчулары «Шын» солунну 1994 чылдың баштайгы чартыында идепкейлиг чагытканын демдеглевишаан, найысылалдың чурттакчылары чылдың ийиги чартыында олардан эвээш эвес, харын хөй кылдыр солунну чагыдып алыр дээрзинге идегелим улуг.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ПРЕЗИДЕНТИДЕ ДЫШТАНЫР ХҮН ЧОК

Бо чылын май 7-8 дыштаныр хүннерде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак көдээге барып, чер-черде ажыл-херектиң байдалы-биле, чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып көрген. Дыштаныр хүннерде кожууннарга ооң баары ам чаңчыл болу берген: 1994 чылдың май 2-3 хүннеринде Кызыл кожууннуң бүгү ажыл-агыйларынга барып чораан болгай. Бо эрткен дыштаныр ийи хүнде Таңды кожууннуң тараажыларынга барып чораан.

Механизаторлар-биле ол чугаалажып, оларның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. 1994 чылдың чазыны хаттыг болгаш чаъстаашкын чок болуп турары чер ажылдыгларга таарымча чок байдалдарны тургускан. Ындыг болза-даа кожууннуң механизаторлары, ажыл-агыйлар бо чылдың часкы тарылгазын организастыг чорудуп турары ажыл-агый активи-биле ужуражыышкынның үезинде демдеглеттинген. Суггаттыг тарылга шөлдеринче онза кичээнгейни угландырган.

Көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлериниң болгаш хереглекчилериниң аразынга харылзааларның, кереэлерниң системазын анализтеп көөр дугайында айтыышкынны республиканың хамаарышкан органнарынга Президент берген. Бо айтырыг хамыктың мурнунда социал адырның албан черлеринге — уруглар садиктеринге, яслилеринге, эмнелгелерге, интернаттарга картофельди, ногаа аймаан четчири-биле хандырып бээринге хамааржыр. Хоорайларның чурттакчыларын картофель болгаш ногаа аймаа-биле бүрүн хандырып болурунуң аргалары бисте бар. Ол аргаларны 1994 чылда бүрүн ажыглаарының эргежок чугулазын Президент онзалап демдеглээн. Ынчаарга картофель болгаш ногаалар-биле келир кышка, часка четчир кылдыр хандыртынар төлээде, социал адырның албан черлериниң удуртукчулары көдээниң ажыл-ишчилеринге бүгү талалыг деткимчени көргүзер ужурлуг.

Тыва Республиканың Президентизи көдээниң ажыл-ишчилеринге барып чораан сөөлүнде, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының удуртулгазынга тодаргай болгаш эң чугула даалганы берген: часкы хову ажылдарын ажыл-агый бүрүзүнге чедиишкинниг чорударынга чээли айтырыын тодаргайлап көөр. Саарылга кылырынга акша-хөреңгилер болгаш кывар-чаар материалдар амгы үеде көдээниң ажыл-ишчилеринге онза чугула негеттинип турар.

Президент Ш. Д. Ооржак бо чылдың май 9-туң эртенинде республиканың иштики херектер болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнарның удуртукчулары-биле чөвүлел хуралды эрттирген. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур, быжыг корум-чурум дээш демиселди күштелдиреринче онза кичээнгейни угландырган.

Роман ТАС-ООЛ.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ӨШКҮ КЫРГЫЛДАЗЫ

ЭРЗИН КОЖУУН. Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агый эрткен чылын Улуг-Хем кожуунда өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтан төрүүр 200 баш ажыг ангор өшкүнү садып алган.

Ол өшкүлерни ийи дугаар хойжу бригаданың дуржулгалыг малчыны Алексей Минчээге хүлээдип берген. Эрткен кышты ук кодан хүр-менди ашкан. Бо хүннерде өшкүлер шупту анайлапкан. Чаш малдың деңгели багай эвес болуп турар. Бо хүнде малчын бодунуң кадарып турар өшкүлерин кыргып дооскан. Бир башка онааштыр ортумаа-биле 700 грамм хире эки шынарлыг дүк алдынган. Кыргылдага ийи дугаар бригаданың малчыннары идепкейлиг киришкен.

Бо хүннерде мурнакчы малчын А. Минчээ чазаглаары-биле өшкүлерин Нарын хемниң унунда эккелген.

Николай ДАЖЫНМАЙ.

КӨВҮДЕТКЕН

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУН. Эрткен 1993 чылга деңнээрге кожууннуң чамдык ажыл-агыйлары сүт болгаш эът бүдүрерин элээн көвүдеткен. Чижээлээрге, «Ак-Туруг» совхоз эът бүдүрерин эрткен чылдың бо үезинден 20 хуу, «Ак-Хем» — 16 хуу хөйнү кылган.

Кожууннуң ажыл-агыйлары сүт бүдүрүлгезин 89 тонна көвүдеткен болуп турар.

Амгы үеде кожууннуң ажыл-агыйларының хову-шөлдеринде тараа культураларының чажылдазы болгаш өске-даа ажылдар түлүктээн. Ында ниитизи-биле аңгы-аңгы марканың 68 тракторлар, 55 автомашина база 57 сеялка ажылдап турар.

Анай-оол ДАРЖАА.

Бай-Тайгадан

КОНЦЕРТТИГ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

ССРЭ-ниң улустуң артизи, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның күрүне шаңналының лауреады А. Б. Чыргал-оол ам бистиң аравыста чок-даа болза, ооң арттырып каан тыва музыка чогаалы хүн бүрү биске дыңналып, уттундурбайн чоруур

Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура килдизи боттарының чаңгыс чер-чурттуу, композитор А. Б. Чыргал-оолдуң төрүттүнгенинден бээр 70 чыл болганынга концерт-ужуражылгаларны кожууннуң чурттакчылыг черлеринге организастаан. Болгулаан концерт-ужуражылгаларга композиторнуң эрткен оруун бот-тывынгыр композитор, кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи Б. С. Чамбыт чугаалап, бот-тывынгыр артистер А. Б. Чыргал-оолдуң ырларын ырлап, танцылап, шиилерден үзүндүлерни көргүскеннер. Бай-тайгажылар боттарының улуг композиторунуң 70 харлаан юбилейинде хөй-хөй сактыышкыннарны эрттирип, мөгейиг кылганнар.

МУЗЕЙ АЖЫТТЫНАР

Бай-Тайга кожуун чагыргазы Тээлиде уран чурулга школазының баазазынга кожууннуң музейин ажыдар дугайында доктаалды хүлээп алган. Музейниң ажылын организастап чорудары-биле тускай кижини томуйлаан. Амгы хүннерде музей турар өрээлдерни септеп, ону дерип эгелээн. Чондан музейге салыр чугула херек материалдар, экспонаттарны чыып турар. Кожууннуң музейин бо чылын август айда, Тыва Республиканың хүнүнде ажыдар деп сорулганы салган.

СРЕДА САНЫНДА

Тээли суурнуң чурттакчылары неделяның среда санында Культура бажыңынга чыглып кээр. Кожуун чагыргазының культура килдизиниң тургускан графиги ёзугаар Тээли суурнуң албан организация, бүдүрүлге черлери маңаа концертти көргүзүп турар. Ам албан, организацияларның хөй кезии концертти көргүскен, оларның программазы аңгы-аңгы, коллектив бүрүзү бо көрүлдеге эки белеткенгеш, эки көргүзүгнү чедип алыр сорулгалыг. Культура килдизиниң ажылдакчыларын албан, организацияларга дуза көргүзери-биле быжыглаан. Көрүлде доостурга ооң түңнелин үндүрүп, шылгарааннарны мактаар апаар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Чугула айтырыг

ДЕТКИИР, КӨРНҮР-ЛЕ БОЛЗА…

Мугур-Аксында телевизорлуг, газтыг, соодукчулуг, хеп чуур машиналыг, харын-даа доозун сорукчулуг өг-бүлелерге чурттакчыларның шыдалдыг кезээ хамааржыр. Харын-даа оларның чамдыктары өңнүг, өң чок ийи, үш телевизорларлыг. Оларга адааргаан херээ чок, чүге дизе, ук эдилелдерниң ээлери оларны үешаанда, өртек-үне чиик турда саткылап алганы-биле телевизорларның кайы-бирээзи үрели-даа берзе, өскелерин көрүп орарлар болгай. Чаңгыс-ла телевизору азы соодукчузу эргижирээн, үрелген өг-бүлелер оларны амгы өртек-биле садып алыр арга чок. Ындыгларга чоннуң ортумак шыдалдыг, хөйүнде-ле чединмес кезээ хамааржыр. Ынчангаш эргижирээн азы үрелген техниктиг эт-херекселдерин олар амдыгаа дээр шыгжавышаан, чүге дээрге электри күжү-биле ажылдаар нарын эт-херекселдерни кижи бүрүзү-ле септеп шыдавас болгай.

Мээң «Березка-216» деп эрги марканың өң чок телевизорум үр ажыглаттынып келгенинден үрелиишкиннерге бо-ла таваржы бээр. Ону септедир кижи белен-не тывылбас, дужа-келбе кижилер айбылап тургаш, дам-дам үрей чушкудуп-даа алыр-ла мен. 2—3 чыл мурнунда ол телевизорумну Мугур-Аксының амыдырал хандырылга комбинадынга техниктиг херекселдер септеп турган радиомеханик Алдын-оол Хомушкуга көргүзеримге, ол үр-даа болбайн, үрелиишкинин тып, септеп берген. Хөлезининге ынчаарда 10 акшаның кызыл саазынын тутсурумга, харын-даа көвей дээн кижи. Бо удаада, ол-ла эрги телевизорумну база-ла аңаа септедип алдым. Ол өртек-хөлези-даа негеведи.

Радиотехник бажын ажыр байый-даа бербээн, харын-даа Мугур-Аксы амыдырал хандырылга комбинадының удуртукчуларынга, штаттыг ажылдакчыларынга өскерилгелер болганда база материал талазы-биле чединместээнинден ук бүдүрүлгениң чамдык адырлары сандарап дүшкен, бүгү-ле чүве акша-хөреңгиге үскен кызамдалдыг шагда кандыг-даа ажылдакчы орулгалыг ажылдаарын күзээр. А Алдын-оол Хомушку комбинат бууураашкынынга таварышкан соонда, акша-мөңгүннүң кызамдалынга таварышкаш, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинче аар-саарлап чоруй барган кижи болду. Чүгле ол эвес, баштай комбинатка кады ажылдап турган фотограф, шак септекчизи эштери база-ла ол чылдагаан-биле өске черлерже шилчээн азы турум ажыл чок, мындыг кээргенчиг эрлер болду.

Үстүнде адааным техника талазы-биле тускай эртемниг азы элээн дуржулгалыг апарган ажылдакчылар ам-даа чонга буянныг ачы-дуза чедиреринге төлептиг, аажок күзелдиг, тура-соруктуг дээрзин Алдын-оолдуң чугаазындан билген мен. Оларның дугуржулга төлевилелдеринден көөрге, бо септекчилер демнежип алгаш, Мугур-Аксының дүшкен тудуг-септелге участогунуң баазазынга электрилиг херекселдер септээр биче бүдүрүлге тургузуп алырынга дыка-ла күзелдиг болгаш бедик сонуургалдыглар. Ол талазы-биле айтырыгны кожуун чагыргазының амгы оралакчы даргазынга (К. Д. Доңгакка) чаңгыс эвес удаа тургускан болдулар. Ооң боттанмайн турарының кол-ла чылдагааннары эрги ТСУ бажыңын Мугур-Аксы коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинге айытканы-биле база бүдүрүлге баазазын садып, дерип тургузуп алырынга акша-хөреңгиниң тывылбайн турары-биле холбашкан.

Бир эвес үстүнде айтырыгны шиитпирлээринге Мөңгүн-Тайганың кожуун чагыргазы, ТР-ниң Президентизи, Чазак чери деткип, бүдүрүлге оран-савазын тургузуп, ону акшаландырарынга дуза көргүзүп, көрнүп келир болза, тускай эртемниг септекчилерниң чонга көргүзер ачы-дузазы ажыктыг болгаш чугула. Оларның планнап, дөзевилеп турары мындыг: демнешкен биче бүдүрүлгеге телевизорлар болгаш радиоаппаратуралар, нарын электрилиг дериг-херекселдер, шак септээр, чурук тырттырар черлер турар болгаш шыдыраа клуву, компьютерлиг оюннар, видеофильмнер залы ажылдаарын көрүп турар. Бир эвес 4 тускай эртемниг бо техниктерниң күзел-соруунга кожууннуң болгаш ТР-ниң дээди удуртулгазы көрнүп, дуза көргүзүптер болза, Мугур-Аксының, харын-даа кожууннуң чурттакчы чонунга ол чаа, солун, ачы-буянныг бүдүрүлге болу бээр ийик. Бо чүгле чугаалап турарым эрлерниң эвес, суур чурттакчыларының база күзели.

Бо одуругларны бижип турар кижи үстүнде күзел-бодалдарның ээлериниң дилээнге үндезилээш, бо чугула айтырыгны көдүрүп тур. Ындыг биче бүдүрүлгениң ажыктыы, Мөңгүн-Тайга ышкаш, ырак-узак, нарын-берге хандырылгалыг, черге, кымга-даа маргыш чок.

Молдурга САЛЧАК.

Номчукчунуң бодалы

ДУЗАЛАМЧЫНЫ ЫЛАП ШЫН ТЫПСЫР

Бистиң республиканың хоорай, суур бүрүзүнде бажың оочурунда дыка хөй өг-бүлелер турар. Өртектерниң өзүп, үениң бергедээни-биле ам чуртталга бажың тудуглары, ылаңгыя көдээ суурларда шуут турупкан. Совхозтар, колхозтар болгаш бүдүрүлге черлери боттары бажың тудуп шыдавастаан. Оочурда турар өг-бүлелерниң муңгарап турганы бо үеде Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның «Россия Федерациязының чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларга чуртталга бажыңнарын тударынга болгаш алырынга дедир эгитпес акша дузаламчызын тыпсыр» дугайында доктаалы үнүп келди. Бажың чоктар ону улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган.

Моон мурнунда солуннарның арыннарынга хоорай, суурларның чагырга даргалары чурттакчыларга бажыңнарны үлээрин шын эвес чоруда бээрин бо-ла бижий бээр турду. Ам чаа доктаалды боттандырып турар үеде база чөптүг эвес шиитпирлер үнүп келип болур хире-дир. Ындыг болганы-биле бо айтырыгны шын, эки өөренип көргеш, шиитпирлээр тускай комиссияны тургузары чугула деп саналдыг мен. Орта ак сеткилдиг, шынчы, чурттакчыларның амыдыралын, чуртталгазын эки билир кижилерни, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилерин киирер. Ынчан маргылдаа эвээш болур.

Кызылга ады-сураа үнүп турган бажың чоктар ниитилели чүге шимээн чок барган чоор. Азы «баштыңчыларынга» эки бажыңнар берипкен бе? Хоорай, суурларга бо ниитилелдиң чогумчалыг ажылдаары амгы үеде херек болуп турар деп бодаар мен. Чүге дээрге бажың-балгады чок хилинчектенип, берге байдалда чурттап чоруур кижилерни илередир, оларга күрүне дузазын бээринге бүгү талалыг деткимчени көргүзерин ол ниитилелден улуу-биле хамааржыр. Чонуңарның херээ дээш ажылдаарыңарны дилээр-дир мен. Бо берге үеде бот-боттарывыска дузалажып, хөй уруг-дарыглыг болгаш чуртталга байдалы багай өг-бүлени бодап, бо доктаалды шын, чөптүг боттандырып көрээлиңер, чонум.

Юрий ОНДАР.
Самагалдай суур.

КЫЗЫГААР ЧУРУМУН БЫЖЫГЛААР

Сөөлгү үеде Моол биле Тываның кызыгаарында янзы-бүрү кем-херек үүлгедир азы мал-маган оору көвүдээнинден шала нарын, дүшкүүрлүг байдал тургустунуп келген.

Бо чылдың январь 22-де «Кызыгаар камгалалын күштелдирер талазы-биле» Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын база Чазактың 1993 чылдың март 5-те хүлээп алганы 79 дугаарлыг доктаалын күүседип, амыдыралга боттандырар дээш ийи күрүнелерниң эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртулгазы база кызыгаар чоогунда кожууннарның чагыргалар даргалары-биле ужуражылгаларны эрттирип, чаңгыс аай кады ажылдажылга дугуржуушкуннарын кылган.

Ындыг ужуражылгаларны Тес-Хем кожууннуң Ак-Эрикке, Өвүр кожууннуң Хандагайтыга, Эрзин суурга үстүнде адаттынган төлээлер болгаш Моолдуң Убса-Нур, Завхан аймактарының удуртукчулары-биле кылган. Аңаа кайы-даа таланың оорлаткан малын дилеп тывар каттышкан бөлүктерни тургускаш, оларның бир демниг хөделиишкини-биле кады ажылдаар дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ол ышкаш кызыгаарны дургаар доктаамал турар хайгыылдарны тургузары чугула деп шиитпирни хүлээп алган. Эрзин девискээринге 6, Тес-Хемге 9, Өвүрге 16, Мөңгүн-Тайгага 4 ниитизи-биле 35 ындыг хайгыыл бөлүктерин тургускаш, аңаа күш-дамыр талазы-биле белеткели шыырак аныяктарны шериг кезектеринге хүлээлгезин эрттирер кылдыр шилип алырын көрген.

Кызыгаар чанында кожууннарда дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырары-биле ИХЯ-ның төп аппарадының болгаш тус черде иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларының күжү-биле дараазында хемчеглерни организастап чоруткан. Январь 13-тен апрель 15-ке чедир ниитизи-биле ийи чүс алдан бир шагдаа ажылдакчылары, 54 автотранспорт хаара туттунган турган.

Оорлаткан мал-маганны эгидип алыры-биле хемчеглерни ап чорутканының түңнелинде Моол девискээринден бистиң республиканың хамаатыларынга 140 баш малды эгиткен. Ол болза: мыйыстыг бода мал 30 баш, сарлык — 23, чылгы — 87. Оон ынай 95 баш мал илереттинген-даа болза, янзы-бүрү чылдагааннар-биле амдызында ээлеринге эгиттинмээн боор турар.

Эрткен чылдың дөрт айларында кызыгаар чанында кожууннардан ниитизи-биле мал-маган оорлаар 36 таварылга болган. Оон түңнелинде 400 башты оорлап киирген. Оон иштинде күрүнениң: мыйыстыг бода мал — 84, чылгы — 47, хуузунда: мыйыстыг бода мал — 126, чылгы — 143 баш. Бо чылдың эрткен 3 ай 15 хонуктарында мал-маган оорлаар 22 таварылга болган. Оорлаткан малдың баш саны 341, ооң иштинден күрүнениң: чылгы —47, сарлык — 58; хуузунда: мыйыстыг бода мал — 106, шээр мал — 51, чылгы 79 баш боор турар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнеп, анализтеп көөрге, мал оорлаан таварылгалар 38,8 хуу кызырылган-даа болза, оорлаткан малдың баш саны чүгле 13,8 хуу кызырылган. Моон алгаш көөрге, мал оорлаар таварылгалар бичии эвээжеп турза-даа, ону мөөңү-биле оорлап, үзе сүре бээр чоруктар сөөлгү үеде көвүдеп турар. Чижээ, апрель айның баштайгы хүннеринде Эрзин, Өвүр кожууннарының девискээринден моол хамаатылар 45 баш аъттарны оорлааннар.

Моол кожаларның мал-маганны ынчаар кара туразында оорлаарының кол чылдагааны — Кызылдың кызыгаар отрядының күрүне кызыгаарын дендии кошкак камгалап турарында. Мал-маганын кызыгаар тавартыр оорлаткан хамаатыларның билдириишкин-дилээн чогуур үезинде хүлээп албас, янзы-бүрү чылдагааннарга сылдаглап алгаш ойталаар, боттуг дуза чедириринден оспаксыраар хөөннер бар. Эң ылаңгыя Чаа-Суур кызыгаар заставазының начальниги А. С. Амиров бот-идепкей чогун доктаамал көргүзүп келген. Кызыгааржылар кызыгаарын эргивейн, чүгле ол хыналдалыг эрттирилге черин дөңгүп кадарарынга өйлежип турар. Ынчангаш кызыгаар ажык болганындан, чамдык малчыннарның ээ-харыысалга чогундан мал-маган кызыгаар эртип киргеш, олчаан ээп келбейн баар таварылгалар тургулаан. 1992 чылда 26 таварылгадан 4326 баш, 1993 чылда 49 таварылгадан 6378 баш мал моол таладан Тыва Республиканың кызыгаарын эртип кирген.

Тыва Республиканың талазындан ол-ла чылдарда 33 муң 350 баш мал кожа-хелбээ күрүнениң кызыгаарын эртип кирген болгаш дедир эгиттинген. Кызыгаар чанында кожууннарның сумуларынга профилактиктиг ажылдарны кылып чоруткаш, ол кожууннарның иштики херектер килдистеринге 32 мурнунда шииттирип чорааннарны, 26 назы четпээн корум-чурум үрегдекчилерин профилактиктиг учётка тургузуп, кем-херек үүлгедипки дег каразынчыг 33 хамаатыны хынап көрген.

Хөй-ниити черинге арагалап, ажык-кончаазырак, мөөрейлиг оюннар ойнап турган 19 кижини, шеригден дескен А. С. Адыя биле Ч. К. Шойжапты туткан. Өвүр кожууннуң Торгалыг суурга оперативтиг бөлүктүң шагдаа ажылдакчылары истелге адаанга турган айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи А. Түлүштү туткан.

Моол хамаатыларга хөй хемчээлдиг бензин садып турган таварылгаларны илереткен. Тес-Хем кожууннуң О-Шынаа сумузунга омоннуң бөлүү март айның 19-тан 20-же дүнезинде нефть баазазының таңныылының амы-тынынга кыжанып тургаш, бензин алыр деп турган 3 кижиден тургустунган үүлгедикчи бөлүктү туткан. Ол-ла кожууннуң чурттакчылары И. М. Дембирел 800 литр, С. В. Бүрбү 200 литр бензинни моол хамаатыларга садып турганын илереткен.

Моол хамаатыларның чедип кээп болур черлеринге тускай бөлүк доктаамал хайгаараанының түңнелинде Өвүр кожууннуң малчыны Калин Саттың кыштаанга Моолдан келген 5 хамаатыны туткан. Хыналда үезинде моолдарның садыглаар дээш чажырып эккелгени янзы-бүрү барааннары илереттинген. Ол 5 хамаатының чүгле чаңгызы 52 харлыг, артканнары 20—25 хар үезинде аныяк оолдар болган болгаш оларның шуптузунга тускай протоколдарны тургузуп, торгааш, Чаа-Суур заставазынга хүлээдип берген.

Кызыгаар чанында кожууннарга 50 ажыг беседаларны, сумуларга, малчын кыштагларга кызыгаар камгалалын быжыглаар дугайында үндүрген Чарлыын ёзугаар тайылбыр ажылдарын кылып чоруткан. Моол хамаатыларның Тыва Республиканың девискээринче хоойлу ёзугаар кирериниң паспорт чурумун хынап көргеш, янзы-бүрү хажыдыышкыннарны кылган 24 хамаатыларны илереткеш, торгаан. Самагалдай суурга омоннуң күжү-биле 9 моол хамаатыны чедирер черинден чөпшээрел чокка улаштыр ап чораан барааннарын садары-биле Кызыл хоорайже углап, машиналыг бар чорда, доскаш, дөгерезин торгааш, улаштыр Шара-Суур заставазында кызыгаар ажылдакчыларынга хүлээдип берген. Моолдан келген хамаатыларны болгаш паспорт чурумунуң хажыдыышкыннарын илереди-биле аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг рейс автобустарының хыналдазын хөй удаа чорудуп, паспортунда киир бижидилге чок азы паспорту чок чораан хамаатыларны илереткен болгаш торгаан.

Март 23-те болгаш апрель 1-де Эрзин, Хандагайты суурларга кызыгаар чанында кожууннарның чагырыкчыларының, ИХК-ның начальниктериниң, прокурорларының, таможня ажылдакчыларының, кызыгааржыларының киржилгези-биле Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм органнарының хоойлу-дүрүм айтырыгларының күүселдезиниң талазы-биле семинарны эрттирген.

Орук шимчээшкининге айыыл чок чорукту хандырары-биле чамдык тодаргай ажылдар кылдынган. Калдак-Хамар болгаш Хөндергей арттарынга немелде хыналда черлерин тургускан. Ниитизи-биле 1200 автомашинаны хынааш, орук дүрүмүнүң чурумун хажыткан 420 кижини илереткен. Автомашинаны эзирик башкарып чораан 68 чолаачыны торгап, хемчег алган. 6 янзы-бүрү марканың Моолдан келген автомашиналардан хыналда үезинде 1131 литр спиртти хавыргаш, Хандагайты таможнязынга хүлээткен болгаш аңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Моол республиканың хамаатызы Церендорж Баттогтог УАЗ-469 автомашинага 13 хааржак «Шёлковый путь» деп кыдат водкаларны, үнелиг бараannар болгаш идик-хептер ап алгаш чораанын илереткеш, аңаа хамаарыштыр хоойлу ёзугаар хемчег онаары-биле Кызылдың таможня албан черинге хүлээткен. Ол ышкаш «О. Шынаа» совхозтуң 3 тонна тараазын оорлап чүдүрүп алгаш чораан ГАЗ-3307 Б 47—65 дугаарлыг автомашинаның чолаачызы В. А. Кыргыс туттурган. Бо чылдың март 6-да омончулар бөлүү командировкадан чанып олургаш Кызыл—Эрзин оруунуң Челер курортунче кирген орукка ГАЗ-2410 маркалыг такси чолаачызы В. К. Цомайны Барун-Хемчиктен А. Күжүгет-биле Бай-Тайгадан Э. Көгел олар дээрбечи ёзу-биле бижектеп, эттеп турда таварышкаш, туткан. Кайызы-даа 20 харлыг дээрбедекчи үүлгедикчилерни Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер эргелелинге оларга хамаарыштыр кеземче херээн оттурары-биле хүлээдип бергеннер.

Күрүне кызыгаарының камгалалын быжыглаарынга болгаш күштелдиреринге дээштиг хемчеглерни ап, дараазында немелде ажылдарны кылып чорудары эргежок чугула.

Бирээде, кызыгаар чурумун быжыглаарынче угланган хоойлу-дүрүмнүг административтиг болгаш профилактиктиг хемчеглерни күштелдирер, ийиде, Кызылдың кызыгаар отрядының талазындан тускай дружиналар кежигүннери-биле өөредилгени эрттирип, кызыгаар нарядтары-биле кады албан эрттирерин организастаарын доктаамал чорудар, үште, кызыгаар ажылдыр мал-маганын кадарар малчыннарның, кадарчыларның харыысалгазын бедидер. Оон аңгыда, кызыгаар чанында кожууннарның иштики херектер килдистеринге корум-чурум үрээр, мал-маган оорлаар чоруктарга удур демисел чорудар тускай бөлүктерни машина-балгат-биле хандыргаш тургузар.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың иштики херектер сайыды, милицияның генерал-майору.

◆ *Чер, ооң ажыглалы* ◆

ОЛЧА-АЖЫК ЧЕПСЭЭ БОЛДУРБАС

Кижиниң хөннүнге дегбес, чемге холуп чиирге арбын, амданныг картошканы хүндүлевес арга чок. Эът, сүт айтырыы бергедеп олурарда, картошкадан халбактанмас болза, чүве бүтпес. Хууда чери чок кижилерге Кызылда аэропорт чанында суггаттыг чер бере бергенин дыңнааш, дыка таарзынган мен.

Уругларым ажылдап турар черлерин дамчыштыр чер алырга деткип, хүүректерни белеткеп, оът чула кагар тыртпа демирлерни чидидип. оъдун аштаарда, казарда дузалажып, деткип турдум. Ийи чыл тарып келдилер, түңнели ортумак боор келди. 1993 чылда 11-13 шоодайны алдылар, оорлап касканы база бар. Кончуг далаш кастылар. Уругларым картошказындан бичии демирхүүнү ап алгаш, таваар, сагыш хандыр үске хаарып чиир дээш аштап эгелээн мен. Сеткил хандыр, таваар чемненир үүле болбайн барган. Аштаан картошка бүрүзү сарыг-шокар секпилдерлиг боор туруп берген. Хандыр чонарга даа. ол читпес, оя кезип алыр аргазы база чок. Ам канчаар боор, ол ажылды ара кагдым.

Ол шөлдерден каскан кижилерден (үш организация) айтырарымга, шупту ону бадыткадылар. «Аэропорт чаны болгаш самолёттарның ыжындан ынчап барган», «хоорайның ыжы ол черлерге хар-биле кады синген, оон болган, баштай ол черлерни ажыглаан «Рассвет» совхозтуң ажылчыннары хөй нитраттар чажып каапканнар» дижип, чүге-даа шамнап турар кижилер бар.

Чер берип турар бүдүрүлге чериниң даргазы Ооржактың «Шын» солунга интервьюзун номчудувус. Ында көдүрбээн-не айтырыы чок, а чон чогум ол черден чүнү ап турарының дугайында чүнү-даа чугаалаваан.

Чоннуң амыдыралынга мындыг чугула айтырыгны сайгарары чөптүг, ынчалза-даа кандыг-даа айтырыгны сайгарарда кижилерниң сеткил-сагыжын дүвүредип турар айтырыглар скобка даштынга, санга алдынмайн баарының чылдагааны черле чүдел деп айтырыг улам дүвүредир. Шын, кижи бүрүзүнде «чүвениң ужуру билдине бээр ыйнаан, көрүп турар күрүнениң албан черлери бар ышкажыл» дээн бодалдар бар. Радио, телевидение, солуннар — шупту-ла хереглекчилерни камгалаар, эрге-шөлээзин магадылаар, сагыш салыр дижип, диңмиреп-ле турар. Харындаа эрге-чагырганың хөй-хөй адырларында кижилер акшалыныңныг, долу штаттыг ажылдап турар, идегевестиң аргазы база-ла чок. Турумчаан азы чоруп турар байдалды белен-не өскертпес, өскертир уг-шиин тода билбес чоруктар кайда-даа бар, ынчалза-даа Тывада бо аарыг эң коргунчуг байдалда дизе чазыг чок. «Бо албан черинче ажылдап кирейн» деп чүткүл барык кижи бүрүзүнде бар, а чогум ажылга саадапкаш, кандыг ажыктыг чүүлдерни шыны-биле кылыр мен деп чүүлдү тода угаавас кижилер көвей. «Чон ол участоктан чүнү ап турарыл, шынары кандыгыл» деп айтырыгны хүлээлгези-биле кылгы дег күрүне албан черлери энмежок: чагырга чери, санитар станциязы, химизация төвү, Көдээ ажыл-агый яамызы, экология чери, хөрзүн хайгаараар чер, хереглекчилерниң эрге-ажыдын камгалаан комитет болгаш оон-даа ыңай. Ниитизи-биле амгы үеде даштыкы делегейден бистиң садыг делгүүрлеринче биске билдинмес үжүктер-биле өске дылда чиргилчиннелдир шокарлаан аъш-чем аймаа тырлып турар апарганда, кандыг-даа барааның шын холуксаазын, айыыл чогун тодарадып үндүрер хайгаарал чери (лабораториялар) чер болганга турбас чүве болза, чон чөптүг камгалалды алыр бе? Чүге черле чүгле «ол водка, ол чем кайгамчык эки, тодуг» деп-ле, колдуунда мөге хөөредиглер чүк бүрүзүнден уюкталыпла турар, а херек кырында оларның шынарын тода илереткеш чонга, маңаа иштинге тодаргай тайылбыр кылып турар черлер кончуг ховар. Аргалыг-ла болза, теледамчыдылгага, радиога, кол солуннарга тускай хүннерде бо талазы-биле делгереңгей тайылбырны кылып турары дыка-ла күзенчиг. Мынчаар тургузары дээрге-ле, тодаргай камгалал ол болгу дег.

Черни күрүнениң кылдыр чарлааны кончуг шын, бүгү совет кол хоойлуларда база-ла ынчаар доктааткан турган. Ол үелерде кижилер хуузунда картошказын каяа-даа тарып ап болур аргалыг турган. Ол чер дээш төлээр акшазы база чиик.

Ам болза кызагдал бүгү талазындан чыра тыртып-ла олурар апарган. Мындыг байдалды «демократия, реформа, хосталга» деп сөстер-биле чеже-даа көжээлээривиске, амыдыралдың бар хевири чуртталганың утка-шынарын тодарадыр болгай. Хоорай чурттакчызы өг-бүле бүрүзү черлиг турар болза, черле эки. Дыка хөй кижилер эки үелерде черни ап, дача шөлдерин алганы кончуг эки. Ынчалза-даа ынчан ол черлерни дузалал ажыл-агыйы кылдыр көрүп турган болганындан, ооң хемчээли бичии, 6 сотка. Аңаа картошка тарып чиирин дөзевилевейн, үүрмек ногааларны, катчимис тарыырын көрүп каан. Дыка хөй черлер ынчаар ажыглаттынган болгаш үлеттинген. Бажыңнар, сарайлар база туттунган. Картошка тарып чиир шөл көңгүс бичии артып турар. Хоорайжыларга картошка шөлү албан херек. Агротехниканың хажыттынмас дүрүмүн ёзугаар чаңгыс черге чыл-чылы-биле чаңгыс культураны тарып болбас. Ындыг болганда, хоорайжыларга дыштанып чыдар чер курлавыры база херек.

Чаңгыс төпке чер ажыглаарын күзээн бүгү кижилерни илереткеш, хоорай чурттакчыларынга четчир чер курлавырларын аңгылай бээри чугула. Беш сотка кылдыр кескен черни ол участоктан алыксаан кижи бүрүзү алзын, бир-ийи чыл тарып чигеш, дыштандырылгада черден алыр, эрги чер чемишчидилгеже, дыштанылгаже кирзин.

Черни ажыглааны дээш төлевирни кижи бүрүзү, организация бүрүзү төлээри чөптүг, чер күрүнениң болгаш ону садары болдунмас чүве болганда, чер дээш төлевир чангыс аай болур болгаш ол акша хоорай бюджединге кирер. Ам болза байдал сыр өске. Бир организация 5 муң дээр, өскезинде — бир муң дээр (бир сотканы). Хоорай думазы черле турары албан болу бээр-дир. Хоойлужудар айтырыглар хөй-дүр, а чангыс чагырыкчы бүгү айтырыгларны тода билип орар дээр болза, канчап-даа мөге апаар. Оон аңгыда, чагырыкчының оралакчызы, чагырга коллегиязы дээн хевирлиг ужуру билдинмес эрге-дужаал черлери тыптып келген болгаш соңгукчуларга оларның дугайында адап, чарлап турар апарган. Эрге-хоойлу талазы-биле алыр болза, мындыг черлер амгы байдалда утка чок боор турар. Чаңгыс чагырыкчыны шилииринге чон киришкен, ындыг болганда оралакчы, бирги оралакчы болгаш чагырыкчы коллегиязы — бо шупту чагырыкчының бодунуң хаара тудуп алган кижилери болу бээр. Чагырга коллегиязы деп чогааттынган черже чон-биле ажыл чорудуп турар черлерниң удуртукчулары хаара туттуна бээр болза, олар чагырыкчыга бүгү ажыл арыгтас кылдыр шынзыдып каптарлар. Амгы тургустунуп келген байдал (хоорайда) оон үнүп турар. Автобустар чорувас, өртек-үне сула салдынган. Март бирден эгелеп, бажың-коммунал ачы-дузазы дээш төлевир он катап өскен. Ийе, хөмүр-даш, электри үнези улгатканы шын, ынчалза-даа он катап эвес-ле болгай. Ол ындыг хенертен өзүүшкүннү кандыг хоойлу-биле кылганы ол. Бо талазы-биле чагырыкчы оода чонче көрнүр болза эки. Черле ынчаш чагырыкчыны соңгуп алган, а соңгукчуларның амыдыралын кызагдаар хемчеглерни автотранспорт, коммунал, электри черлери кылыр, мынчап барганы ол болур бе? Мындыг болур болза, «демократия» дугайында чугаа кылбайн, эрге-дужаалдыг кижилер чонну мөлчүүр кылдыр угаадыр болза эки хире. Хоорайның ажыл-агыйының уг-шии шуут-ла сандараан, Чагырыкчының үнү хоорайжыларга дыңналбас.

«Рассвет» совхозка черни белеткеп берген-дир, олар оозун бүгү үндүрүү, хөлезини-биле ажыглазыннар, а хоорайжыларга оон хамаарышпас, аңгы чер херектир. Ону кылып аарынга чүү моондактаар деп, хөлезинин өскелер-биле дөмей, кижи бүрүзү төлээр. Чер чон кызагдаар чепсек болбас ужурлуг. Черниң хөлезинин хоойлу-биле тургузарла чүве ыйнаан.

Совхоз, организация-даа, хуу кижи-даа дүрүм ёзугаар дең харылсалгалыг болбас чүве болза, чурум канчап тургустунарыл? Эгезинде, кудук кагарда, суггарылга шугумун тургузарда, херимни кылырда чон немелде төлевирни киирери чөптүг, ол — ниити ажыл-дыр. Баштайгы чер алган кижилерге үш чыл үндүрүг тыртпас дүрүм турган болгай, ол дүрүмнү хоорай чурттакчыларынга база хамаарыштыргаш, баштайгы чылданы ол бүгү ажылдарже киирер болза ажыктыг-дыр. Белеткээн чер хоорайдан ырак эвес болур болза эки; кижилерниң күзели-биле шын дилиңгектээш, быжыглап бээр болза кончуг тааржыр.

Эрги хевээр, ол-ла «Рассвет» совхозтан бо чылын чер алыр болза, чөптүг кежээни чарар болза эки. Чер дээш төлевир бир бөлүк кижилерниң чогаатканы-биле эвес, а ниити хоорай думазының азы чагырыкчының тургусканы-биле болур болза чөптүг, Черни сатпас дээн соонда, ону олча-ажык үндүрер чепсек кылбас ужурлуг болгай.

Сайын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

КОЛ-ЛА ЧҮҮЛ — КЕЛИР ҮЕГЕ БЕЛЕТКЭЭРИ

Мөрен ортумак школазы Эрзин кожуунда өөредилге-кижизидилге талазы-биле эки ажылдыг школага санаттырып турар. Школа чанында интернат ажылы республикада база бир чаа ажылдарның эгелээшкинин кылып турар дээрзи билдингир апарган. Интернаттың ажылының утказының база бир чаа арга-хевирлериниң чаартылгазында шенелде ажылдарын чорудуп турар. Ынчангаш чоокта чаа республиканың мурнуу зоналарында Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Тес-Хем, Эрзин кожууннарының школа чанында интернаттарның эргелекчилериниң, кижизидикчи башкыларының семинар-хуралы ол интернаттың баазазынга болуп эрткен.

Семинар-хуралды Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы А. М. Очур, Башкылар билиин бедидер институтунуң директорунуң оралакчызы А. К. Канзай олар башкарып эрттиргеннер.

Бо школа чанында интернатта чаа чүүлдер хөй. Уругларны келир үениң амыдыралынга белеткээр ажылдар элээн шуудап турар. Даараныр, аъш-чем белеткээр, чазаныр, картон саазыннардан янзы-бүрү чүүлдер кылыр, чуруур, чурук тырттырар бөлгүмнерни чорудуп турарын эки деп чугаалаар апаар. Интернатта ада-иелерге тускай өрээлди база хостап, дерип, соодукчудан эгелээш, өске-даа дериг-херекселди салып каан.

Күрүнениң долу болгаш чартык хандырылгазында турар өөреникчилер-биле чаңгыстап ажылды чорудуп, бөлгүмнерже шуптузун хаара туткан. Ол ажылдарны ам-даа ханыладыр. Мында кылдынып турар эки чүүлдер хөй. Мөрен школазының ажылын башкарып чорудуп турар башкы С. Ы. Доктаалайга ужурашкаш, арга-дуржулга солчурун дилээн мен:

— Дыңнаарымга республиканың чамдык школаларының чанында интернаттар янзы-бүрү чылдагааннар-биле хагдынган дээр чорду. Мен маңаа 15 чыл ажылдадым. Бистиң яамыдан ажылды канчаар чорударының талазы-биле сүмелер чок деп болур. Ам харын чаа саавырны хүлээп алыр деп турар. Кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң талазындан интернат ажылдакчылары-биле семинарларны ховар эрттирип турар. Бөлгүмнерни эрттиреринге методиктиг сүмелер чок. Мону моон соңгаар амыдыралдың аайы-биле өөренип көөрү чугула.

Бистер бо шенелде-биле 1992 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн бис. Мурнунда чылдарда школа директорлары интернат ажылынче кичээнгей салбас турган. Ол тускай эргелекчилиг болгай дээр хөөннерлиг турду. Ооң уламындан дазылгалар ишти соок, аъш-чем болгаш өске-даа ажылдарже кичээнгей кошкак турганы чажыт эвес. Интернадывыстың материал-техниктиг баазазы кошкак, капитал септелгезин кылыры чугула. Ону кылдырар дээрге-ле база акша-хөреңгиге үзер боор-дур.

Бистер боттарывыс дузалал ажыл-агыйны тудуп турар бис. Мал-маганывыс хире-шаа-биле бар. Ногаа, картошканы тарып өстүрүп, оон ажаап алган капуставысты, картошкавысты шыгжап алгаш, ооң-биле боттарывысты хандыртынып кыштадывыс. Капуставысты дузап-даа алдывыс. Тоолайларны база өстүрүп, оон эътти ап, оларны ам-даа көвүдедирин бодап, ам дагаалар азыраарын база планнап алдывыс. Бо ажылдар өөреникчилерни ажыл-агыйга өөрединге база улуг идиг болуп турар.

Бистиң ам бир кол сорулгавыс болза, интернат чанынга тыва өгнү тудуп, өгнүң херекселин бүрүнү-биле дерип тургузары. Ону бо чылын кылып алырын планнап алдывыс. Бисте бөлгүмнер хөйү-биле ажылдап турар. Алгы-кеш эттээр, оон идик-хеп аймаа даараар. Ында хөректээштер, тоолай кештериниң бөрттерни, национал хептер даараар, быжар ажылдарны кылып турар. Чазаныр бөлгүмде колдуунда оолдар. Ында база-ла янзы-бүрү суй белектер, тыва эт-херекселдер дээш, өске-даа чүүлдерни кылып турар.

Тыва национал чемнерни кылып турар «Сүттүг шай» бөлгүмүнүң өрээли база солун. Ында тыва чемнер аймаан кылырын өөреникчилерге өөредип турар. Чурук тырттырар, картон саазыннардан янзы-бүрү чүүлдерни кылыр бөлгүмнерниң ажылы багай эвес. Ол ышкаш бистиң интернадывыстың дазылгаларында чаңгыс өг-бүлениң уруг-дарыы дөргүл-төрелдер аайы-биле чаңгыс өрээлде чурттап турар. Чижээлээрге, бир өг-бүлениң 3 класс чедир оол, кыс угбашкыларны, алышкыларны чаңгыс өрээлге кады тургузуп каарга, эки талалары хөй. Чүге дээрге бот-боттарын хайгаарап ажаажыр, онаалга күүседиринге, арыг-шеверни сагырынга улуг салдарлыг. Дөргүл-төрел улус база-ла ындыг.

Интернат өөреникчилерин мурнунда чылдарда ышкаш чаңгыс өрээлге олуртуп алгаш, онаалгалар күүседирин соксаткан бис. Чүге дээрге өөреникчилерни школага кичээлдеп-кичээлдеп келгеш, дазылгазынга келгеш база чаңгыс өрээлге олуруптарга, оларга чалгааранчыг боор. Ону барымдаалааш, боттары тускайлаң өөренирин чедип алган бис.

Долу эвес хандырылгада өөреникчилерниң ада-иелери-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларның-биле сүмележип, оларның дилээн ёзугаар интернатта, бөлгүмнерге кээп өөренир шактарын база дугуржуп ап турарга, черле эптиг чүве чораан. Ниитизи-биле интернатка бодун боду келир үеде амыдырал-чуртталгага белеткээринче кол кичээнгейни салып турарывыс ол.

Интернатта күрүнениң долу хандырылгазында 30, долу эвес хандырылгада 30 кижи туруп турар. Интернат тускай эргелекчилиг. Ында С. А. Аракчаа ажылдап турар. Улуг болгаш биче бөлгүмнерде ийи кижизидикчи башкы А. Ч. Чыргал, Ч. Ш. Доржу, ийи няня ажылдап, олар боттарының хүлээлгезин эки күүседип турарлар.

Интернатка кире бээримге, шынап-ла, арыг-силиг, көрүштүг болду. Дазылгалар санында 2-3 кижи чурттап турар. Ниитизи-биле орун-дөжек херекселдери четчир. Арыг-шевер, орун-дөжээн эдип кааны көрүштүг. Кижи бүрүзү боттарының күзелин ёзугаар чураан чуруктарын, ада-иелериниң, өг-бүлезиниң чуруктарын аскылап алгылааны бир янзы.

«Сүттүг шай» деп бөлгүмнүң өрээли. Ында тыва национал чемнер, соктаан далган, тараа, сүттен кылган чемнер, сүттен, эъттен кандыг чемнерни кылып болурун, ногаадан кылыр чемнерни болгаш өске-даа янзы-бүрү аъш-чем аймаан канчаар кылырының арга-сүмелерин бижээш, аскылаан. Ол кылган чемнерни ында делгеп салгылап каан болду. Хураган, тоолай кештерин эттээш, оон даараан хөректээш, бөрттерни база ында салгылап каан.

Картон саазыннардан янзы-бүрү дириг амытаннарның дүрзүлерин, ойнаарактарны, тоолдарның утkаларын бодап кылган ойнаарактар хөй болду. Чурук тырттырарынга өөредир тускай өрээл. Ооң дериг-херекселдери четчир. Чазаныр өрээлде өөреникчилерниң кылган чүүлдери хөй. Черле ынчаш ында өөредиглиг чүүлдер хөй. Оларның чежезин ол дээр боор. Ол семинар-хуралдың киржикчилерин көөрүмге боттарының сонуургаан айтырыгларын ушта бижип ап, бөлгүм удуртуп турар башкылардан айтырыгларны салгыладылар.

Интернатта чурттап турар өөреникчилер боттарының уран талантызын көргүзүп, чыылганнарга бичии концертчигешти база бараалгатканнар.

Оон соонда школаның музейи-биле таныжып, ооң экспонаттарын көргеннер. Ында шаандакы тыва улустуң эдилеп чораан эт-херекселдерин, «Мөрен» колхоз турда оларның үндезилекчилерин, мурнакчыларының чуруктарын делгеп аскылаан. Тывада казар байлактарны болгаш оон-даа өске чүүлдерни оон сонуургап көрген.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ШООЛУГ САГЫШ САЛБАЙН КЕЛГЕН

Хууда бодал

1980 чылдан эгелээш, коммунистиг партияның туружу, быжыг турган дазылы илдең-не божаннап келгенин билир бис. Оон чоорту ССРЭ-ни башкарып. чурттуң экономиказын быжыглап, ону удуртуру болдунмас апарганы билдинип эгелээн деп бодаар мен. Чүге дизе ленинизм-марксизм оруундан үнгеш, социализм, коммунизм дээш, мунгаш орукче киргеш, чуртта деңнелге системазы кедерээш, чурт аъш-чем-биле бодун хандыртынып шыдавас ындыг байдалга келген, көдээ ишчилерниң мал-маганының баш саны кызырлып эгелээн. Шак ындыг байдал-биле ол хевээр турар чүве болза, хоойлу-дүрүмнү быжыглап, ону улам хөгжүдери. чоннуң чуртталга байдалын экижидери, байыдары болдунмас апарганы билдинип келген.

Деңнелге системазы-биле эки-даа, багай-даа ажылдаан кижилерни ылгавайн, дөмейлеп каарга. алыр акша-көпеек-даа кымга кандыг солун болур боор, ынчангаш бүгү-ле ажылдың шынары кудулаан, ол ышкаш кижилер «шын» деп сөстүң бар-чогун херекке албастап эгелээни ол. Чижээлээрге, кандыг ийик, чеже-даа эки ажылдап чораан. шаңнал-макталдыг болза, партия кандыг-бир даалга берип, дужаарга, бичии-ле удурланырга, ол кижиниң бодалын, санал-оналын тоомчага албас, дыңнавас, харын ол кижини көрбестеп эгелээр ийикпе, азы ажылындан үндүреринге чедер болгай.

Көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул, Тыва колдуунда мал ажыл-агыйлыг. Малывысты ынчан база-ла беш чыл планы дээш сүрүп-ле, дужаап-ла турган. Сөөлүнде барып, малдың назы-харын-даа ылгавастаан, адак соонда, эр-кыс хурагаңнар дужаап, план күүседип тургаш, берге байдалга келгенивис ол. Ындыг байдал тургустунуп келирге, чуртту моон ыңай канчаар хөгжүдерил, чонну байыдарыл? Мал бажын кандыг арга-биле көвүдедири— база-ла айтырыг. Хоойлу-дүрүм база быжыг туруш ээлеп шыдавас апарган. Ол чокта шын биле мегени ылгаары берге апарган. Бөдүүн ажылчын кижи биле улуг эрге-дужаалдыг дарга кижиниң оолдары дөмей херек үүлгедип каан болза, ажылчын кижиниң оглун херекке онаап каар, өскезин онаашпайн баар болгай.

Удуртур ажылдарга таныш-көрүш, төрел-дөргүл тыртыжар турду, ажыл-агыйга колдуунда-ла бюрократчы системаже удур сөс сөглевес кижилерни хүлээп ап турган болгай.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын халаска чежени дужаап турган бис, өлүк, кеш, арга-ыяш, казымал байлак. алдын, мөңгүн дээш баар болгай. Ынчап турган тудум, чоннуң эң чугула дээн хереглел бараанңары улам-на ховартап, чедишпестеп кел чыткан. Бүдүрүлгелерниң продукция бүдүрер арга-шинээ бадып кел чыткан, фабрика, заводтарның дериг-херекселдери эргижирээн, сан-чурагай сүрүп ажылдап турганывыс ол-дур. Чурттуң экономиказы чоорту чайгаар-ла бадып эгелээн. Даштыкы чурттарга өре-шире көвүдээн, чонну моон соңгаар мегелээри болдунмастап келген. Шак ынчап баарга чурт ядарап эгелээни ол. Чурт ядарааны дээрге-ле, ооң чону ядарааны ол-дур. Мындыг байдалда чүнү кылырыл? Эрги-ле демги деңнелге системазын ап каптар, кижилерге бүрүн эргени бээр, шынның дөзүн тывар апаар. Бүгү-ле эки хандырылганы көдээже угландырар. Ол ышкаш кижилер мооң мурнунда хоорай, суурларже көжүп кирип турган болза, ам хандырылганы кижилер дедир көдээже көжер кылдыр шак ынчаар тургузар болза эки.

Партияның дазылын ажыкчарлыг чоруктуң күжү-биле тура тыртып, тиилээн деп санап турар мен. Ол аразында кижилер чон аразындан үнүп эгелээн, боттарын көргүзүп эгелээннер. Россияның Президентиви Б. Н. Ельцинниң ынчан кылган чүүлдерин, хөделиишкиннерин чон билир болгай. Ол эвес болза, эде тургустунуушкун шимчевейн база барып болур турган чадавас. Ол ону салбаан, уламчылааны бо-дур.

Хостуг ажылдап болур арга ам тургустунган. Ажыл-херек хөгжүп олурда, ону улуг хемчээлдиг үндүрүглер-биле өжүр база бээр байдалды черле көрзе кандыг боор чүвел? Чон хөгжүп. байып, бут кырынга чоорту туруп кээрин бодаар болза эки. Көдээге ажыл-агыйны хөгжүдери мен бодаарымга кол айтырыг бо ийин, көдээниң ажыл-агыйының ёзулуг ээлерин тывар. Хөй чиг этти болбаазыраткаш, чонга четчир кылдыр садып-саарар арганы чүнү-даа мурнай тургузары чугула. Шак ындыг ажыл-агыйларның саны көвүдээр чүве болза. садып турар продукцияның шынарын экижидип тургаш. аар өртектерни бадырарының аргазын көөр. Мындыг сорулгалыг адырны үндүрүг-биле кажан-даа сы базып болбас. Чижээ, арат ажыл-агыйы кандыг-дыр, хуу өнчү-хөреңги дижип турар-дыр бис. Ында болза мындыг, бүгү ле баланс «отчёт-учёт» шупту күрүнеде чоруп турар. Үндүрүглерни шуптузун төлээр ужурлуг болгай, төлеп турар-даа. Күш-ажыл стажы чоруп, пенсияже үнери дээш, совхоз-биле бир дөмей. Ынчап кээрде кончуг шын, кончуг кажар структура болуру чугаажок. Ам мындыг байдалды ап көрээлиңер. Ол арат ажыл-агыйны бир кижи удуртуп, ээзи боор турар, ооң өнчүзү кылдыр санап турар болгай. Ынчап кээрге ол кижи бир литр бензинни. солярканы азы бир тонна сигенни каяа, канчаар ажыглаарын санап алгаш, ону хереглээн черинче чарыыры билдингир болгай. Машина-трактор садып алгаш. ону колдуунда элеп төнеринге чедир эдилээри чугаажок. Чонну байыдар дугайында чугаа чорудуп тургаш, оларны үндүрүг-биле кырындан чүдүрүп каарга, олар ону кажан-даа угбас, угбайн баар. Үндүрүгнү кажан бүгү чурт хууждулгаже колдап кире бээрге. ынчан харын чайгаар төлеп кириптери билдингир. Ынчан чогум оон өске орук чок. Ону канчап эдип ап болурул деп айтырыг тургустунуп келзе, мынчалза кандыгыл? Совхозтуң малын чон-биле сүмележип тургаш, чонга каш баш онаажырын ынчаар үлеп бергеш, чугааны кылгаш, дедир ол-ла коданнарга үзүп тургузар болза эки деп бодаар мен. Ону өскээр чугаалаарга, арбаннар кылдыр адап, үзери чугула, азы ол-ла бригада бригада аайы-биле артып каар. Ол болза хуужуттунган коллектив болур. Чижээ, мындыг утkалыг чүве-дир ийин: ол суурда чурттап турар болза, Володя-дыр че, Дружба кудумчузу аан, ол кижиге 5 баш төрүүр хой, ынча баш төрүүр инек онаашкан дижик, ынчан Володя хуужуттунган коллектив-биле керээ чарар апаар. Алганы ол хой биле инектен Володя бодунга ийи хураганны, ийи бызааны алыр. Бригада азы арбан база ийи-ийи башты алыр, а арткан бир баш хураган, бир бызаа суурнуң хөгжүлдезинге баар кылдыр ол керээни чарар. Шак мындыг байдалда деңнелге системазын ап октааны ол болур. Бирээде, кижилер, чон-даа малданыр, ийиде, күрүне-даа малдыг артар, кайызы-даа байыыр. Демги күрүне хөреңгизи дээн янзылыг хөөннер көңгүс чидер ужурлуг. Ол коданда малың баксырап тур дээр болза, ол кижи боду-ла хөделир апаар болгай.

Чурттуң экономиказының баксырааны — чурттуң үндезин ээзи болур ужурлуг көдээ ишчилерниң чер биле мал ажылын бирги черге кылдыр көрбейн, олче шоолуг сагыш салбайн келгенинде деп бодаар мен. Малчыннар колдуунда дүн-хүн дивейн. дыштанылга чок ажылдап турар болгай, оларның шалыны харык чок, амгы байдалдарда ону ай-айы-биле албайн турар болгайлар. Ынчап кээрге бо байдалда шын кайдал? Чону, күрүнези деп бодап, дүн-хүн чок ажылдап берип чорда, оларның ажылын төлеп берип шыдавас боорга канчаарыл?

Чоннуң үнүп ап, соңгуттурган депутаттарывыс чоннуң мурнунда турар айтырыгларны, ажыл-херектерни шиитпирлежиринге төлептиг үлүүн киирип, айтырыгларны амыдыралчы шиитпирлежир боор деп идегеп турар бис.

Федор СЕНДИ.
Кунгуртуг суурда тараачын ажыл-агый удуртукчузу.
Кызыл кожууну.

УНИВЕРСИТЕТ ЭВЕС,

1974 чылдың февраль 23-те РСФСР-ниң дээди болгаш тускай өөредилге черлериниң министри И. Ф. Образцов Кызылга Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалын ажыдар дугайында ат салган. Ол хүнну бистиң институттуң төрүттүнген хүнү деп санап турар бис. А институтту ажыдарының талазы-биле айтырыг 1970 чылдардан эгелээн чүве. Чүге дизе техниктиг кадрларның бистиң республикада чедишпейн турарының дугайында айтырыгны СЭКП обкому, Министрлер Чөвүлели СЭКП Төп Комитединге каш катап тургузуп келген. Чүгле ийи чыл эрткенде, 1972 чылдың төнчүзүнде Төп Комитет РСФСР-ниң Өөредилге министерствозунга «Кызыл хоорайга политехниктиг институтту ажыдып болур бе дээрзин өөренип көөр» деп сүме-бижик чоруткан. Бо айтырыгны Өөредилге министерствозунга сайгарып көрүп турда, Тывадан СЭКП обкомунуң бирги секретары С. К. Тока база Красноярскиниң политехниктиг институдунуң ректору В. Н. Борисов киришкен.

Сөөлүнде В. Н. Борисов ол коллегия хуралындан мындыг солун чүүлдерни мээңэ чугаалаан чүве. Коллегия кежигүннери Кызылга канчап-даа институт ажыдарының аргазы чок, чүге дизе аңаа ажылдаар башкы кадрлар, эртем ажылдакчылары-кандидаттар, докторлар чок, өөредилге чери, общежитие кылып алыры берге деп шиитпирге келген. Ынчан С. Тока олургаш, «ынчаарга силерниң бодалыңар болза тыва чон көшкүн чуртталгага артар, мал-маган, хой кадарзын деп бодап турар ышкажыл силер» дээрге, оон-на улустуң бо айтырыгга хамаарылгазы өскерилген. Беш минута чапсар кылганының соонда, коллегия кежигүннери Кызылга филиалды ажыдар дугайында шиитпирни бир үн-биле бадылаан. Ол шиитпир ук айтырыгның чүгле политиктиг талазын көргүскен деп чүве билдингир, а херек кырында ажыл-агыйжы талалар — башкы кадрлар, өөредилге бажыңы, чурттаар чер дугайында чугааны Тыва биле РСФСР-ниң Өөредилге министерствозунуң аразынга ийи чыл ажыг чугаалажып келгениниң түңнелинде, 1974 чылдың февральда филиалды ажыдар дугайында дужаалга ат салдынган.

Ынчан мен «Тыва кобальт» комбинадынга кол технолог болуп ажылдап турган мен. Чаа ажыттынар институтту директорладыры-биле менден аңгы 2 кандидатура турган. СЭКП Кызыл хооркомунга болгаш СЭКП обкомунга мени директор кылдыр томуйлаан. Мээн холумга: министрниң филиалды ажыдар дугайында дужаалы, Министрлер Чөвүлелиниң эрги 9 дугаар школаны (ниити шөлү 500 кв. м.) бээр дугайында шиитпири база мээн директор болган дугайында дужаал ол-ла. Оон аңгыда хоорком, Министрлер Чөвүлели, партия обкому бүгү тала-биле дузалажыр дугайында аазаашкынны бергеш, күзүн студентилер өөренип эгелей бээр дээрзин сагындырган. Июльда студентилерни чыыр ужурлуг, а менде чүү-даа чок: общежитие-даа, чемненир столовая-даа, өөренир корпус-даа, башкы кадрлар-даа...

Ол-ла каш доктаал-саавырым тудуп алгаш Красноярскиже хаптым. Олар мээңэ боттарының коллективинден 3 кижи берди: Т. П. Дементьеваны, өөредилге талазы-биле дузалакчы; Г. Н. Дементьевти, физиканың улуг башкызы, Ф. А. Бочкина, кол бухгалтер. А Кызылга даштыкы дыл башкызы Л. А. Коптеваны. ажыл-агый талазы-биле оралакчызынга пенсионер И. А. Пеньковскийни бир-ле дугаар коллективке хүлээп алган мен. Шак мынчаар институтту ажыдып, бирги базымнарывыс кылып эгелээнивис ол. Ынчангы удуртукчуларның Тываның кадрлары дээш сагыш салыышкыны эвес болза, үлетпүр, тудуг черлеринге техниктиг ажылдакчылар кайын мындыг хөй турар деп. Чээрби чыл дургузунда институтту 1420 дээди эртемниг специалистер доосккан. Ол республиканың хөгжүлдезинге кончуг улуг күш дээрзи билдингир.

Институттуң баштайгы материалдыг баазазын тургузарда база-ла хөй чадаларны эртип турган мен. Ынчангы Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Ч. Б. Ондар өөредилге корпузун тударынга 1 млн. акша тып берген. Ону кайыын деп бодаар силер? Улус өөредилге министерствозунуң министри Д. Б. Ондардан, школалар тудуунга хереглээр фондунуң акшазындан. Ынчангаш дарга: «Москва билип каатар болза хоржок, а бир эвес билип каатар болза, бис силерге доңгулданы бергеш, бүгү тала-биле камгалаар бис» дээн. Ынчангы млн. дээрге, ине эвес-ле болгай, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң министерствозу саң-хөө үрээшкинин билип каан, улуг дарга министрге аазаан доңгулдазын, шынап-ла, берген. Арай деп тудуг акшазы алган кижи чүү боор, өөредилге корпузунуң турар черин 3 ай шинчилеп тыпкаш. «Кызыл тудуг» трези-биле тудуп кирипкен бис. Студентилер-даа, башкылар-даа дыштаныр хүн чок, хостуг үезинде тудугга ажылдап турган, беш каът өөредилге корпузун бир чыл иштинде ажыглалга кирипкен бис. Бистиң тура-соруувус улуун, үндүрүп берген сан-хөөнү үезинде ажыглап аптарывысты билгеш, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң министерствозу чурттаар общежитие тудуп алыры-биле 1.2 млн. акшаны берген. 1980 чылда 444 олуттуг общежитиени база бир чартыынга башкылар чурттаар бажыңнарны дем-биле тудуп алдывыс. Тудуг болгаш автотранспорт факультеттериниң лабораторлуг баазазын тургузары-биле 0.6 млн акшаны база берген [illegible] 6 чыл дургузунда (1980—81 ч.) филиалдың материал-техниктиг баазазы тургустунган. Бир студентиге хамаарыштыр өөредилге шөлү 13 кв. м апарган (нормазы—16 кв. м). Студент бүрүзү чурттаар чер-биле хандыртынган. Башкы кадрларның 30 хуузу эртем аттарлыг болу берген.

Филиал 1979 чылда инженерлерни доостуруп үндүрген. Мен бодаарымга, кандыг-даа өөредилге черлеринге студентилерниң билии бирги черде турар ужурлуг. Бистиң база кол сорулгавыс ол турган. Ынчалза-даа чамдык организацияларда бистиң доозукчуларывыска хамаарыштыр хомудалдар кээп турган, ажылын угбас деп. Ону бис кончуг кичээнгейлиг өөренип, анализ кылып турган бис. Чылдагааның өөренип келиривиске, бистиң республикада институт доозукчуларын практика кырында өөретпес кандыг-бир бүдүрүлгеге кээрге мастерледип азы бир участок берип каар. Чаа доозукчу практика кырында ону тудуп, көрүп көрбээн кижи канчап улус өөредирил? Мээн чугаалаксаан чүүлүм — теория кырында чеже-даа эки билир болза, практика кырында холу-биле тудуп көрбээн кижи кандыг эки түңнелдиг ажылга келир деп.

Номчукчуларга билдингир болуру-биле америк фермер кижиниң арга-дуржулгазын киирер бодай-дыр мен. Американың автомобиль тудугларының хааны Генри Форд (1863—1947 чч.) баштай боду автомобиль тудар фирмаларга барып холу-биле кылып тургаш, бодунуң организациязын кылып алган. Ол ажылдакчылар хүлээп алырда оларның дипломунче (инженер-даа, эртемден, доктор-даа болза) көрбес, чаа ажылдап келген кижини эң-не адаккы ажылдарга тургузуп каар. Ол чүл дээрге, күш-ажылдың эң-не бөдүүн чадаларындан инженер кижи бодунуң тускай эртемин үнелеп билирин көөрү ол. Маңаа-ла дээди эртемниг диплом эдилекчилериниң чези-холазы [illegible] бээр. Ёзулуг мергежилге бердинген кижи шыдажып үне бээр. Форд практика чок доозукчуларны «ханы арыг специ-

◆ База катап хуужудулга дугайында ◆

ҮШ КАТАП ХУРАЛДААШ, ҮЗЕ ШИИТПИРЛЕВЭЭН

Хуу өнчү кандыг-даа хамааты кижиниң чуртталгазының кол үндезини болур. Өнчүнү албадал-биле ниитилештирип, тыва кижилерни оларның өөренгени, чаңчыкканы амыдыралындан күш-биле чарып, массалыы-биле колхозтарже киир сүрүп, сууржуткан чоруктуң багай талаларын (ооң эки, депшилгелиг талаларын бактавайн) ам көрүп турар бис.

Чуртта чоруп турар демократтыг чаартылгаларның, рынок экономиказынче шилчилгениң салдары-биле өнчүге күрүне монополиязын эвээжедип, күрүне өнчүзүн ында ажылдап турар кижилерге дамчыдып бээриниң политиказын Тыва Республиканың Чазаа, чону деткип, ону шыны-биле билип, хүлээп алган.

Ынчалза-даа Тывага хуужудулганың чоруп эгелээни-биле, ону «чүвени билир» чамдык кижилерниң боттарынга таарыштыр ажыглап, чоннуң амыдырал хандырылгазынга дорт хамаарылгалыг улуг-улуг бүдүрүлгелерни хуу өнчүзү кылып ап, ында ажылдап турар коллективтерни меге аазаашкыннары-биле будап тургаш, хоойлу ёзугаар оларга хамаарышкан өнчү-хөреңгини ийи-чаңгыс кижилерниң кылдыр эжелеп ап турар фактылар хөйү-биле илерээн. Ынчангаш хуужудулганы Тыва Республиканың девискээринге түр када соксадып, оон чоруп турганынга хыналданы кылганы — албадаттыргаш алдынган хемчег болган.

Тыва Республиканың Чазааның, Президент Ш. Д. Ооржактың күрүне болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгини хуужудар үеде шынгыы чурум үрээн фактылар-биле демисел дугайында доктаалдары, чарлыктары үнгүлеп турза-даа, чурум үреп хуужуттунган чамдык улуг бүдүрүлгелер ол хевээр хуу кижилерниң болуп артып турары чоннуң шынгыы таарзынмаан чоруун болдуруп турар.

Оларның чаңгыс чижээн бо таварылгада көрүп көрээл. Кызылдың авиабүдүрүлге черин хуужудар дугайында ооң коллективинден билдириишкин 1992 чылдың октябрь 1-де Күрүнениң өнчү-хөреңгизин башкарар комитетке кирген. РФ-тиң Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр хуужудулга комиссиязын ол бүдүрүлге чериниң удуртукчузу А. В. Марцеханы баштады тургускаш, ооң составынга Күрүнениң өнчү-хөреңги башкарар комитединиң чаңгыс-даа төлээзин киирбээн болган. Авиабүдүрүлге черин хуужударын далаш-биле чорутканындан ол үезинде оон Россия Федерациязының бе азы Тыва Республиканың өнчүзү боор турарын безин тодаратпаан болган.

Тываның авиабүдүрүлгезин хуужударының ажылчын комиссиязы оон ниити өртээнге ол бүдүрүлгениң ынчангы 38 миллион рубль өрезин сагыштыы-биле киирбээн, а өнчү-хөреңги комитеди ону билбейн эрттирипкен болган. А кажан ол частырыгны билип кааш, комитет ону авиабүдүрүлгениң ниити өртээнге киириштирерин негээрге-даа, Марцеха баштаан бөлүк аңаа шуут удур болган.

Авиабүдүрүлгени хуужударынга кончуг хөй чурум хажыдыышкыннарын болдурганындан бо хүннерде чүгле чаңгыс А. В. Марцеха (эрги өртек-биле) 1080 муң рубль өртектиг 1080 акциялыг болгаш оон ниити өртээниң 12,5 хуузунуң ээзи болган. Оон-биле кады Екатеринбург хоорайдан «Аско-капитал» деп чек-инвестиция фондузу ынаар 1503 акцияны киргеш, авиабүдүрүлгениң ниити өртээниң 17,4 хуузунуң ээзи апарган!? Ынчангаш чүгле бо ийи киржикчи бүгү акцияның 29,9 хуузунуң ээлери болу берип, ооң түңнелинде хуужудулганың контроль пакединиң ээлери ооң күш-ажылчы коллективи-даа эвес, күрүне-даа эвес, а ол ийи киржикчи апарган болган. Ынчангаш А. В. Марцеха «Аско-капитал»-биле Тыва авиабүдүрүлгениң ээзи болу бергенинден, ында ам кара туразы-биле командылап турар.

Авиабүдүрүлгеге болгулаан хыналдалардан 1992—93 чылдарда оон кассалары чондан 12278,5 муң рубль-биле 2859 ваучерни садып алган бооп турар. А оларны хуужудулга үезинде канчаар ажыглааны ам шуут билдинмес. Ооң хөй кезиин Марцеха-биле «Аско-капитал» 2 шиңгээдип ап, хуужудулгага киириштиргенин даап бодаары берге эвес.

А. В. Марцеха бодунуң туразы-биле авиабүдүрүлгени янзы-бүрү коммерция структураларының тургузукчуларынга киирген.

Тыва авиаотрядтың кассаларынче даштыкы аалчылар сөөлгү чылдарда 12861 АКШ-тың долларын, 660 кронну, 715 ГФР-ниң марказын, 130 гульденни киирген. Ооң иштинден 4730 америк доллар, 140 ГФР-ниң марказы Красноярскиниң авиаконцерниниң кассазынга валюта кылдыр дужааттынган (1993 чылдың апрельде безин ооң үнези 4 миллион рубль чедип турган.) 200 АКШ-тың долларын Россельхозбанкының Тыва салбырынга валюта киирер агар сан ажыдарынга чараан, а хыналда үезинде (1993 чылдың апрельде) ол агар санда 7600 АКШ-тың доллары бар болган.

Авиаотрядтың директору А. В. Марцеха бодунга 300 АКШ-тың долларын, кол бухгалтериниң оралакчызы Осипенко—200, аэропорттуң агентствозунуң кассири Дмитриева — 200 долларларны алгаш, бо хүннерге чедир эгитпээн бооп турар. А. В. Марцеха янзы-бүрү коммерция структураларының тургузукчуларының бирээзи болбушаан, ол структураларның чагыын ёзугаар тускай рейстерни кылып, даштыкыже боду удаа-дараа үнүп келген. «Тыва Тур» акционерлиг ниитилелдиң чагыы-биле Ригаже болгаш өске-даа ырак хоорайларже тускай рейстерни кылдырып келген. Ооң түңнелинде Тываның авиаотрядының хөй кижилиг коллективиниң аңаа бүзүрели чидип, авиабүдүрүлгени хуужутканының хоойлуга дүгжүп-дүүшпейн турарын, оон ажыл-чорудулгазын ниитизи-биле хынаарын дилээн чагаа-хомудалдар Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың, Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хууракттың Дээди Хуралдың адынга эрткен чылын кээп тургулаан.

Тыва Республикада күрүне өнчү-хөреңгизин болгаш муниципалдыг өнчү-хөреңгини хуужудуп турарында хажыдыышкыннарны хынаар комиссия Дээди Хуралда ажылдап турар. Сөөлгү үеде ооң хынамчалыг ажылының түңнели-биле бо статьяның-даа бижиттингени ол. Авиаотрядты хуужутканында болдунган хажыдыышкыннар, оон коллективиниң негелделери, Тываның авиабүдүрүлге чериниң күрүне контролюндан үнүп бар чыдары Тыва Республиканың Президентизин, Чазаан база онза дүвүредип турар. Чазак хуралынга ол айтырыгны ийи катап чугаалашса-даа, ону кол харылап турар сайыт Н. Б. Дьяковтуң буруузу-биле түңнел чок болган. А айтырыг дорту-биле тургустунган: Тыва авиабүдүрүлгениң хуужудуушкунун күш чок болдурар, оон директору А. В. Марцеханы ажылындан дүжүрер. Авиабүдүрүлгениң хуужутканының хоойлуга дүгжүр-дүүшпезин Тыва Республиканың Дээди арбитраж суду база көөр деп турар. Ынчангаш бо херекке улуг сек салдынып, авиаотрядтың ажылын чурумчуларынче эге базым кылдынар боор дээрзинге ам дээрезинде бүзүрел бар. Чүгле Марцеханың күштүг камгалакчыларынга амдызында Чазактың-даа, Президентиниң-даа күш четпейн турары бисти дүвүредип турар.

Тываның авиабүдүрүлгезинге апрель 7-де болган хуралга Марцеха Тываның Чазааның, Президентизиниң болгаш Арбитраж судунуң шиитпиринге удур Москваже, Чубайсче хөй бижиктер белеткеп, чорудуп турарын мактанып, «бистиң салым-чолувусту Кызылга шиитпирлевес, Россияга шиитпирлээр чүве»—деп турду. Ынчангаш бо айтырыгның төнчү шиитпирлеттинери белен эвес айтырыг дээрзин бап удур чугаалаар херек. Чүге дээрге бистиң республикавыстың өнчү-хөреңгизин тус-тус кижилерниң кара туразында хуужудуп ап турары, тодаргай сорулгалыг чээлилерни хуваап турар үеде каржы чурум үрээшкиннери шуут анаа чаңчыл апар чыдар, аңаа буруулуг кижилер кандыг-даа харысалга албайн турар.

Мону чүге чугаалай бердиң дээрге, эрткен чылдың март 19-та үнген тодаргай сорулгалыг чээлилерни хуваар үеде шынгыы чурум үрээн факт дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалын көрээл. Ында: «күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчулары — Енисейниң суг пароходствозунуң Кызылга турган пассажир район эргелелиниң начальниги О. В. Петров, хамааты ужар чүүлүнүң Красноярск эргелелиниң Тывада каттышкан авиаотрядының командири А. В. Марцеха «Тыва Тур» ассоциациязының удуртукчулары болбушаан, ол ассоциацияның составында кирип турар «Сибирский рынок» Садыг бажыңынга чээлини бээрин чедип алган хирезинде, продуктуларны эккээринге хамаарыштыр чардынган керээлерни күүседир талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни албаан, ол дугайында 1992 чылдың октябрь 30-де Тыва Республиканың Президентизинге оларның-биле шынгыы чугаа продуктулар чедирип алырын үскен дорт буруулуг өске-даа кижилерниң киржилгези-биле болган. Чарлынган керээ күүсеттинип болур болгаш ону 1992 чылдың декабрь 1-ге чедир күүседирин олар ынчаарда аазааннар. Ынчалзажок ук аазаашкын күүсеттинмээн.

Бо факт талазы-биле кеземче херээн республика прокуратуразы оттурганын барымдаалааш, «Тыва Тур» ассоциациязының удуртукчулары О. В. Петровтуң, А. В. Марцеханың, С. В. Сиорпастың болгаш өскелерниң-даа харысалгазының дугайында айтырыгны прокуратура органнары хыналданы дооскан сөөлүнде чугаалажып көөр дээн. Ынчаарга ам ук хыналда, истелгени прокуратура бо хүннерге чедир чорудуп турар хевирлиг. Ооң кырынга авиабүдүрүлге черинде бо чугаалаанывыс хажыдыышкыннарны истеп, хоойлу ёзугаар түңнел үндүрерин республика прокуратуразынга база дааскан бооп турар. Ынчалза-даа «аэропорт херээ» ам база бир шимээн-даашты херек болу бергени амдызында көзүлбейн турар, шыпшың-на чүве.

Апрель 11-де Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт, харылзаа яамызының коллегия хуралы болган. Аңаа ол яамының коллегия кежигүннери Тыва авиабүдүрүлгениң директору А. В. Марцеханы ажылындан хостаар дээнинге удурланып, «баштай ооң буруузун суд органнары тодаратсын, бир эвес буруулуг болур болза, ынчан ындыг айтырыгны тургуссун» дээннер. Яамының сайыды Н. Б. Дьяков олар-биле чөпшээрежип, бодунуң туружун-даа илереттээни база катап чиктиг болган. Ол-ла хүн ийи шакта Чазак хуралынга Тыва авиаотрядты хуужутканында хажыдыышкыннар болгаш А. В. Марцеханың аңаа ажылдап болур-болбазының дугайында айтырыгны үш дугаар чугаалашкан.

Бо удаада чугаа тодаргай, шыңгыы болган. Тыва Республиканың Конституциязының 14-кү чүүлүнде республиканың девискээринде чер, ооң казар байлаа, агаар делгеми, суглар, арга-арыглар, үнүштер болгаш дириг амытаннар, бойдустуң өске-даа курлавырлары база өнчүнүң бүгү-ле хевирлери Тыва Республиканың национал байлаа (өнчүзү) бооп турар деп бижээн. А Тыва Республиканың Конституциязын бүгү чоннуң референдуму быжыглап, бадылаан чүве болганда, бистиң ол Үндезин Хоойлувус болур. Ынчангаш Тываның ужар чүүлү ооң чонунуң төөгүзү-биле тудуш холбаалыг, шынап-ла, ооң национал байлаа болбайн канчаар!

Чазак хуралынга авиабүдүрүлгени хуужудуп турар үеде болгулаан каржы хажыдыышкыннарның немелде даңзызы тургустунуп турду. Аэропорттуң кассаларын дамчыштыр чондан чиик өртек-биле садып алдынган 2859 ваучерлер канчанган? Даштыкы валюта акшаларны чүге аэропорттуң ниити өнчүзүнге киириштирбээн? Авиабүдүрүлгениң директору коммерция-биле холбашкан организацияларга 171 миллион рубльди үлеп берипкенде, ооң бодунуң өрези 41920 муң рубль болуп турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Кызырылдага чүге ыяап-ла тыва аныяк оолдар, ужудукчулар таваржып турарыл? Тываның ийи дугаар улуг аэропорту — Кызыл-Мажалык аэропортун хаап, ооң дериг-херекселин үрегдеп, тонап каапканынга кым буруулугул?

Саналдар янзы-бүрү, айтырыглар шыңгыызы-биле тургустунуп турган-даа болза, Чазак хуралы «чымчак» доктаалды хүлээп алган. Ында Күрүнениң өнчү-хөреңги башкарар комитединге Тыва авиабүдүрүлгени хуужутканында хажыдыышкыннарны Дээди арбитраж судунга үш хүн иштинде бээрин, ооң-биле кады авиаотрядтың хуужуттунганын түр када күш чок болдурарын дааскан. Арбитраж судунуң шиитпири-биле хуужудулганың хажыдыышкыннары бадыткаттынган таварылгада А. В. Марцеханың ол бүдүрүлгениң удуртулгазынга ажылдаарын катап шиитпирлээр дээн.

Маңаа ам чүнү немээр боор. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының дээди органнары тыва чонну дүвүредип турар ол айтырыгны үш катап хуралдааш, үзе шиитпирлевейн, Арбитраж судунче дамчыдыпкан-дыр. Мен бодаарымга, ол херек ол судтан өске судче база шилчип, төнчү чок талып чоруп бээр, а чонувусту «хуужуткан аэропорттуң» чулуп чиири дам баар ышкаш-тыр-ла. Ынчанмайн канчаар, Тыва дээрге кажар кижилерниң байып алырынга кайгамчык таарымчалыг оран ышкажыл!?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Тыва Республиканың Дээди Хуралында күрүне болгаш муниципалдыг өнчүнү хуужударының талазы-биле комиссияның кежигүнү.

Эки кижилер дугайында

АЧЫ-БУЯННЫГ ХОЛДАР

Кандыг-даа кижи эки чурттаарын күзээр, ынчалза-даа амыдырал деп-дески болбас, оңгул-чиңгил, аарыг-аржыкка таваржы бээр, азы билдинмес озал-ондакка, өлүрүкчүнүң каржы холундан кемдээш, бертик-межел-даа бооп чоруур-ла. Ындыг таварылгада аараан кижилер буянныг эмчилерден дүрген дуза алыр, олар ындыгларның амы-тынын алыр, хилинчектиг аарыгдан адырар, бертик-межелин экиртир, нарын кезилдени чорудар. Эмчи кижиниң ажылы харысалгалыг, нарын талазы-биле ювелирниң ажылынга деңнээр-даа барымдаа чок. Эмчи мергежилдиглер кижилерниң организмин, ооң онзагай нарын кезектерин беш салаазы дег билир деп чүвени республика эмнелгезиниң диш-чаак-арын эмнээр салбырының эргелекчизи Алексей Степанович Чымбаның ажыл-ижинден, чугаазындан бир-ле дугаар ханы эскерип билген мен.

Республиканың чыттырып эмнээр эмнелге комплекизи кедээр хавак кырында, Оюн Кур-Седи кудумчузунда, ооң диш-чаак-арын кезип эмнээр стационар салбыры, ол-ла корпустуң оң талакы кезээ болган ийи каът бажың ол.

«Эмчилер кижилерниң амы-тынын камгалаар ачы-буян чедирер, оларның кадыкшылы дээш демисежир даңгырак берген болгаш, бүгү күжүвүстү, арга-дуржулгавысты харам чокка өргүп турар бис. Бо салбыр тускай чыттыр эмнээр бажыңныг турар ужурлуг. Бистиң амгы туруп турар салбырывыс тар, сыңышпас, дериг-херексел салыр таарымчалыг өрээлдер-даа чок. Кысказы-биле чугаалаарга, бистиң бо адырга тускай эмнелге чери турар ужурлуг чүве-дир ийин. Ам канчаар, материал-техниктиг бааза кошкак-даа болза, ажылды шын, эки шынарлыг организастаар апаар бис. Оон өске арга чок» — деп, Алексей Степанович чугаалап турар.

Шынап-ла, ук салбырның бүгү-ле ажылы: эмнээр, операция кылыр өрээл, улуур, чыдары, аштаныр-чемненири ийиги каътта, а биргизинде эмнелге комплекизиниң административтиг ажылдакчыларының ажылдаар чери. Хүн-бүрүде дижиниң аарыын хоочураткан, азы эмнээри берге, чаагы сынган, арын-бажы үрелгеннер хөйү-биле кээп турар, ону эмнээр, нарын кезилде кылыр, эмнээшкин чорудар республикада чаңгыс специалист Алексей Степанович Чымба эмчи. Оон аңгыда төрүмелинден чаагында, арнында дудуулуг, четпестерлиг бичии чаштарны буянныг эмчизинге эккеп, ооң-биле сүмележип, төрээн чажының тудуузун эмчиниң алдын холдары эдип-таарып, кезиишкин кылып каарга, ада-ие катап «төрүттүнген» чарашпайларын ап алгаш, өөрүшкү-маңнайлыг чана бээрлер. Ол дээрге Алексей Степановичиниң кижилерге өөрүшкүнү, аас-кежикти Гиппократтың даңгыраан ёзугаар, бодунуң уран-талантызы-биле хайырлап чорууру ол. Ындыг эмчи кажан-даа чон мурнунга буянныг, хүндүлүг, эргим.

Алексей Степанович бичии чажындан тура-ла, эмчи болур күзелдиг чораан. Кижи бүрүзү мергежилин бодунуң сонуургалы-биле тып алыр дээри-ле шын. Ол бодунга хамаарыштыр мынча дээр: «Ачам мал эмчизи чораан, ооң ол ажылын көрүп, магадап, эм-таң, херекселдерин сонуургаар чораан кижи мен. Эмчи болурунга ачамның ажылы салдар чедирген». Эмчиниң бо чугаазында амыдыралдың шыны кирген дээрзин номчукчулар билип ор боор. Эки чүүлден амыдыралдың шын оруу эгелээр. Бичиилерге улуглар үлегерин көргүзер деп бистиң бурунгуларывыстың мерген чагыының авыралы ол-дур ийин.

Онаашкан ажылынга бердинген, амыдыралга төлептиг Алексей эмчиниң төрүттүнген чери Чаа-Хөлдүң чараш бойдус чурумалдыг Ак-Туруг суур. Ак-Туруг ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Иркутскиниң эмчи институдунче өөренип кирген. Студент чылдар билдиртпейн эрте берген. 1979 чылда Иркутскиниң эмчи институдун дооскан. Диш-чаак-арын үрелиишкиннеринге кезип эмнээшкин кылырының мергежилин чедип алган. Эгезинде Улуг-Хемде төп эмнелгениң диш эмчизи бооп, бодунуң күш-ажылчы оруун эгелээн.

Аңаа ажылдап турган чылдарында мергежилиниң талазы-биле ханы билиин, кызымаан көргүскен. Диш эмнелгезинде улуг мергежилдиг специалисти чоннуң, хөй-ниитиниң саналын ёзугаар улуг ажылче шилчиткен. Ол 1981 чылдан эгелеп Кызылга диш поликлиниказынга диш эмчилеп ажылдай берген. Ам ооң стажы 14 чыл ажып турар. Ол бодунуң билиин үе-биле деңге бедидип ап чоруур. Алексей Степанович 1986 чылда Москвага ийи чыл хуусаалыг медицина талазы-биле эртем-шинчилел ординатуразын дооскан. 1990 чылда республика эмнелгезиниң баазазынга диш, чаак, арын кезип эмнээр салбырны ажыткан. Ооң эргелекчизинге Алексей Степанович Чымба ажылдай берген. Амгы үеде Алексей Чымба бедик мергежилдиг, республикада билдингир хирург-стоматолог. Аңаа эмнедип кээп турган, кончуг нарын, берге аарыгга туттурган кижилерге бүгү билиин, дуржулгазын харам чокка бараалгадып чоруур. Үрелген, бертинген чаактарга нарын кезиишкиннерни кылып, ону эптээриниң аргаларын чогаадыкчы ёзу-биле чорудуп келген. Чирилген эриннерни эде-кожуп, кижилерниң арын-шырайынга дудууларны эдип, оларның арны-бажын чараш хевирже киирип каар уран холдуг эмчи.

Ындыг эмчиге чоргаарланмас арга чок бис. Ооң арга-дуржулгазы, үлегери эмчи бүрүзүнге күзенчиг. Ындыг кижизиг шынарны бойдус чаяап берген, төрээн чери Ак-Туругнуң көктүг, шыктыг чайлагларының, тайга-сынының салдары-ла боор. Ол боду бөдүүн, чугаакыр, баштак кижи. Ол бо хүннерде арын хевирин чараштырар дээн күзелдиг кижилерге операцияны кылып берип турар.

Ачы-буянныг, ак халаттыг, арыг сеткилдиг, бедик мергежилдиг эмчилер биске хөй-ле болзунам. Алексей Степанович Чымбага чедиишкиннерни, аас-кежикти, өөрүшкүнү, кадыкшылды күзеп каалыңар.

Биче-оол МААДЫ.

ШЕРИГ ЧОРУУРЛАРГА

Амгы үеде бистиң Тываның шериг хүлээлгелиг оолдары республикадан дашкаар дыка хөй черлерде шериг херээн эрттирип турарлар. Солуннар-даа, радио, телевидение-даа дамчыштыр ада-иелер сагыш-сеткилиниң дүвүрелин илередип турарлар. Шынап-ла харын, чамдык черлерде шериг херээ эрттирип турар оолдарывыстың байдалы кончуг нарын бооп турар. Шеригден келген оолдарның чугаазын дыңнаарга, сөөк-язы ылгаары, «кырган солдаттарның» чаа барган оолдарны базымчалаары дээш. Ынчангаш-ла шеригден дезип, бертик-межел кээп турарынга дыка-ла хомудаар-дыр мен. Хоойлудан эртер эвес, ынчангаш эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези— Төрээн чуртун камгалап, шериг хүлээлгезин күүседири албан апаар. Шериг чоруп турар аныяк оолдарга сүмем-даа, чагыым-даа боор ыйнаан, бодумнуң үемни бижип көрейн.

1966 чылдың 6 айның 6-да Ыраккы Чөөн чүкче шериг херээн эрттирери-биле 250 тыва оолдар бодувустуң үе-чергевис 50 хире өске сөөк эш-өөрүвүс-биле кады эртенгиниң 11 шакта Кызыл хоорайдан аъттаныптывыс. Абакандан поезд-биле 10 шаа хонуп чорааш, чедер черивиске кээп доктаадывыс. Приморье крайның Лазо деп черге кээривиске, идик-хевивисти ужулдургаш, чулундургаш, солдат форманы кедирипкен. Ынчан баштай бот-бодувусту танышпайн турдувус. Барган кезээвис чаа көжүп келген болду. Солдат чурттал-даа эгелээн. Кандыг сөөк оолдарны чок дээр: таджик, узбек, кыргыс, казах, орус, украин, көрей, немец, алтай, нанай... Карантинге устав өөренип, орайга дээр ажылдап, хостуг үевисте волейболдап, баскетболдап, хүрежип турдувус. Чамдыкта 64 мөгени безин салып турдувус. Өске нация оолдар бистиң тыва хүрешти дыка сонуургаар, кежээниң-не рота аайы-биле чалаар чүве. Карантин соонда ол турган черивистен ырак эвес Билино дээр суурга шериг херээвис эрттирип эгелээн бис. Арткан өөрүвүс база-ла аңгы-аңгы батальон, роталарга үлеттиргеннер. Мээң турган ротамга снайперлер Алдын-оол Суваң, Меңниг-оол Маадыр-оол ынчан Чаа-Хөлден келген улус. Бир-ле катап өөредилге үезинде округтан офицерлер хынап келгенде, боо адар черге бистиң ротаның шылгалдазы болган. Аңгы-аңгы мергежилге шуптузун эки демдекке аткаш, рота командиринге кээримге, өөрүм оолдар округтан келген подполковник-биле хөөрешкен турлар. Мээң мурнумда боо аткаш келген эжим Дажыг-оол Кара-оолду ол офицер чаптаан тур. Кады келгени өөрү офицерлерге бистерни мактап, «Тываларны эки таныыр мен. Олар дээрге бичезинден тура-ла аңчылар-дыр. Дииң караан часпас улус» деп чаа-ла мактааш барды. Оон айтырарывыска, Кызылга ажылдап тургаш, ынаар көшкен болду. Черле ынчаш бистиң ол полкка кандыг спортчу оолдарны чок дээр. 2 дугаар батальонга Эрзинден Бай-Даг чурттуг Михаил Калин-оол дээрзи волейболга, хаакка, музыкага, хүрешке макталдыг-ла турду. Кады волейболга ойнап турдувус, дазынга ойнап турдувус. Ол-ла батальонnuң 1 дугаар ротазындан чурукчу эжим Барыын-Хемчик чурттуг Сергей Седен полктуң чайгы театрын кончуг чараш кылдыр дерип, каасталгазын кылгаш, 10 хонуктуң шөлээзин алгаш, чангаш келген. Хостуг хүрешке кандидат, ам Чеди-Хөл кожууннуң Чал-Кежигде Михаил Аракчаа ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Чөөн чүктүң спорт клувунуң кежигүнү болуп, Соңгу Осетияга чедир хүрежип чорду. Спортчу оолдарны эш-өөрү-даа, командирлери-даа кончуг хүндүлээр боор чүве. Ол эживисти полк командири чыскаал мурнунга мактап, бажын суйбааш, 10 хонук шөлээже чоруткан.

Киров ӨДЕГЕЙ.
60 чылдарның солдады.

ОЛ-ДАА ШЫН-ДЫР

Апрель 21-де «Шында» М. Мадоннуң «Автобустар маадырлары» деп фельетон орнунга бижээн чүүлүнге хамаарыштыр каш сөс бижиир бодал тыптып келди. Автор боду-даа ындыг фактыларны бижиирин дилеп турар-дыр. Ында бижип турары кончуг шын бооп турар. Ажыт-чажыт чок, ат-сывын адап тургаш бижээни эки-дир, дидим-дир. Ындыг «маадырлар» кайда-даа бар дээрзи база шын-дыр. Оон кедерезе содаалажып, бижектежип-даа алган таварылгалар база солунга чырыттынып турган чүве ийин. Маңаа хамаарыштыр бир таварылганы бижип көрейн.

Самагалдайдан Кызыл чедип, чорук-херек кылып, автобуска олуруптум. Аңаа эзирик ийи аныяк оолдар олуруп алдылар. Чүү-даа болза чалчыттынмайн, өске улусче шорулбайн, боттары аразында шуугажып орлар. Чүге дээрге аңаа формазын кедип алган шагдаа ажылдакчызы чораан. Оон-на сезингеннер боор. Чурум үрээр болзуңарза, хоржок эвеспе дээрзин сагындырып каап чорду. Балгазынга чемненир дээш доктаадывыс. Столоваяга демги оолдар үеннеп-ле эгелээннер. Бистиң-биле кады чораан шагдааның сержантызы Алдын-Херел Кызыл-оол оларның бирээзиниң доңгурак-бижээн ушта соп алды. Автобусту Балгазынның шагдаа черинге аппаргаш, оолдарның бирээзин суктуруп кагды, а бирээзи ол суурга дүжүп калды. Оозу ыт-дааш читкен, сергей берген олурду. Ол шагдаа чок болган болза та чүү болур турган. Самагалдайдан эгелеп-ле туразы улгадып, улус бастып, шорлуп, чалчып чоруп берген турарлар боор ийин оң.

Сержант А.-Х. Кызыл-оол калайын, ийи уруун эдертип алган, Кызылга улуг херектиг келген кижи боор ийин. Элдептиг чүве чүл дээрге, автобуска орган пассажирлерниң чамдызы оолдарга болчуп «Көңгүс анаа улусту чүге ынчап турар улус силер» — деп баар чорду. Ол дээш автобус иштинге кезек маргылдаа-даа кыптыгып үнген чүве. М. Мадоннуң бижээни ышкаш, ийи-ийи шагдаа чорааш, чүге чурум тудуп шыдаваан чоор деп бодаар-дыр мен. Шагдааның улуг лейтенантызы чүге ыттавайн чорааныл? Мооң мурнунда үеде болза автобуска эзирик чоруур хамаан-чок, таакпылаары безин хоруглуг чүве болгай. Эзирик дээш самолётка, автобуска олуртпайн барган таварылгаларны хөйү-биле көрүп-даа чордум. Ынчап кээрге, кончуг чурумнуг боор чүве чораан.

Ырлашпышаан халдып орда, чер аразының ыраагы-даа билдиртпейн баар ийик. Ам чооп барганывыс ол — чок-ла болза удуп чоруур, чок-ла болза эзирик чоруур апарган. Ол чурумну катап тургузар болза эки-дир. Ынчангаш М. Мадоннуң саналынга катчып, эзирик кижилерни автобуска олуртпас кылдыр чурумну тургузарын саналдаар-дыр мен. Автобуска чорууруңуң чурумун, дүрүмүн вокзалдарга бижип, чарлап каан турар болза эки-дир ийин.

Каадыр САЛЧАК.
Тес-Хем кожуун.

А ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮН...

алистер» деп адаар. Американың дээди өөредилге черлерин доосканан доозукчулар 3-4 чыл кандыг-бир фирмаларга ажылдааш, диплом алыр.

Дээди эртем чедип алгаш Уралдың хөй-ле заводтарынга ажылдап чордум. Ында база-ла эки чаңчыл бар — доозукчу кижи бөдүүн ажылчыннар-биле деңге 1-3 чыл чедир ажылдапкан соонда, ону мастерге салып болур. Азы комбинат директорунга мастерлеп чорбаан, кол инженерге азы эң кол цех начальнигинге ажылдаваан кижини кажан-даа ажылдатпас. А бистиң республикада ындыг практика чогу кончуг хомуданчыг. Бөдүүн кижи-биле ажылдаваан адакгы звенолар чүнүң-биле тынып турарын билбес. «дипломнуг» удуртукчулар бисте эвээш эвес. Эки чүүлдерни эдерин өөренир үе черле келген деп бодаар мен.

ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИНИ «ДОЙЛААНЫ»

Эде тургустунуушкунга болгаш үениң бергезинге сылдап алгаш, филиалды хоозурадып дойлаан үеде мен турбаан кижи чордум, кадыым аайы-биле 1990 чылда директор ажылындан халажып алган мен. Тозан чылдарның соонда өөредилге корпузунуң материал-техниктиг баазазы болур лабораторлуг дериг-херекселдерни, машиналарны, электроника болгаш амыдыралга хереглээр техниканы үптеп аппарган, садып-саарыпкан. Ам ховар дээн эртемнерге лабораторлуг ажылдарны филиалдың бодунда кылып турар. Ынчап келирде техниктиг дээди өөредилге чери школалар, башкы институттары дег, чүгле самбыра биле чугай ажыглаарынга өйлешкен. Ол дээрге техниктиг өөредилге чериниң алын баксырадып турары-дыр. Элдеп чүве, филиалдың эт-хөреңгизин бодунга ап дойлаарынга, филиалдың мурнундан депшиткен эрги Дээди Советтиң депутаттарының болгаш депутатка кандидаттарының үлүү улуг болуп турар. Оларның ат-сывын-даа кайын мынаа катап-катап адаар мен. «Тувинская правда» солунга каш-даа катап бижээн чүве. Оларның арын-нүүрүнге артар ыйнаан.

ФИЛИАЛДЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Амгы үеде өөредилге черлеринге хостуг эргени берген, 5—10 чыл бурунгаар ол дугайында бодавас-даа чүве-ле болгай. Ынчангаш филиалдың келир үеде сайзыралы коллективтен, ооң удуртулгазындан, эртем болгаш өөредилге күркомитединден, Тыва Республиканың Чазаандан улуг хамаарлыжыр. Ылангыя амгы рыноктуг ажыл-агыйның берге байдалдарында бир эвес бар арга-дуржулганы, баазаны шын ажыглаар чүве болза, моон хөй ажыктыг чүүлдү манап болур. Бир-ле дугаарында, филиалды политехниктиг институдундан (Красноярск) аңгылап болбас. Чүге дизе ол институттуң баазазы улуг, оон хөй чүүлдү боттарывыска ажыглап ап болур бис. Үш багай өлбезек дээди өөредилге черлерин (пединститут, политех, көдээ ажыл-агый) кадып черле болбас, оон эки чүү-даа үнмес. Ол айтырыг ам-даа келир үениң айтырыы-дыр. Чаа мергежилдер болгаш факультеттер ажыдып, хөй миллионнар бистерге аңгылап бээр деп хөглеп амыраан хереэвис чок. Ооң орнунга бола берип турар саң-хөөнү берип турарын чедип алыр. Ол акша-хөреңги чедер, филиалды дазылындан эки чепсеглеп ап болурунуң аргалары бар.

Кандыг өскерилгелер туруп болурул? Бир-ле дугаарында факультеттерни улгаттырар. Амгы үеде 2 факультет бар: тудуг болгаш автотранспорт. Олар чүгле улуг курстуң студентилери-биле ажылдап, оларның курс ажылдары, диплом-проектилери-биле ажаанзырап турарлар. А эге курстуң студентилери, белеткел салбырының дыңнакчылары башкыларның хайгааралдарындан барык үне берген. Мен бодаарымга, эге курстарга студентини эки белеткеп албас болзувусса, улуг курстарга дөмей-ле эки билиглиг студентилер албас бис. Ынчангаш 1-2-ги курстарга ниити эртем-билиг факультеттерин (физика, химия, математика дээн ышкаш) ажылдары чугула. Аңаа акша-төгерикти иштики саң-хөөден, удуртур аппараттарны кызырып тургаш кылып ап болур.

«Ниити эртем факультеттериниң ажыы чүл?» деп айтырыгга кыска харыыдан берип көрейн. Филиал 2 факультеттиг. А республикага оон аңгы безин 22-25 аңгы мергежилдиң инженер-специалистери херек (металл кезер станоктарның инженери, каңнакчы болгаш шуткукчу бүдүрүлгениң, харылзааның, ЭВМ). Ол мергежилдиг специалистерни чыл санында 2-3 чедир үндүрүп турарга, бистиң ажыл-агыйларывыска четчир. Кажан студент 2-ги курсту доозуп, ниити эртемнерни өөренген соонда, сонуургаар мергежилин улаштыр өөредири-биле Красноярскиже чүге чорудуп болбас деп. Шыырак билиглиг студентилерни белеткеп аар деп бодаар болза, үстүкү класстың өөреникчилеринден техниктиг лицейни ажыдып алырының аргалары филиалда база бар. Оон аңгыда автотранспорт факультедин автотрактор кылдыр кылып алыр болза, көдээ ажыл-агыйга эки билиглиг специалистерни белеткеп болурунуң аргалары хөй. Амгы үеде Тывага эң кол кадрлар ол деп бодаар мен.

Кызылдың политехниктиг институдунга специалист кадрларны чада аайы-биле белеткеп болур. Бо чаа арганы чурттуң өске-даа дээди өөредилге черлеринде хөйү-биле практикалап эгелээн. Чижээ, филиалга ийи дугаар курс соонда техник-бухгалтер, а 4 дугаар курс соонда техник-экономист мергежилди өөредилгеден дашкаар чедип ап болурун өөренип көрзе чугула. Бир-тээ, бухгалтер саң-хөөзүн, экономист-технолог эртемин өөренип алган кижи бичи бүдүрүлгени чүге өөренип, кылып ап болбас деп. База бир эң чугула эртем-дир. Студент кижи институтту кандыг-бир чылдагаан-биле каар ужурга таваржы берзе, эге курстарга чедип алган мергежили-биле ажылдап чоруй баар аргалары база бар болур.

Мен бодаарымга, республиканың техникумнарының болгаш дээди өөредилге черлериниң ассоциациязын ажыдарын үе негеп келген. Филиалга 2-ги курска бухгалтер-техникти белеткеп алырының аргазын өөренип көөрүн үстүнде бижидим. Бухгалтер саң-хөөзүн техникумда бүрүнү-биле өөредип турар болганда, техникумнуң башкыларын филиалче факультативтер эрттирип бээринче чүге чалап болбазыл. Пединститут башкыларын ниити эртем кичээлдерин эрттирери-биле дугуржуп ап болур. Автотранспорт факультеди көдээ ажыл-агый институду-биле сырый харылзаадан туткай. Бир эвес мындыг ассоциацияны кылып алыр болзувусса, студентилерниң эртем-билии-даа шыырак, найыралчы харылзаалар-даа быжыг болур деп бодаар мен. «Университет» деп бедик дыңналыр сөстүң орнунга «Чаңгыс аай өөредилге төвүн» тургузар үе келген. Маңаа республиканың Аныяктар яамызы улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Доржу БУЗУР-ООЛ.
Красноярскиниң Кызылда политехниктиг институдунуң филиалының баштайгы ректору.

БУРУНГААР КӨРҮШ-БИЛЕ

Рынок үезиниң берге үезинде чамдык карылгалыг үлетпүр, бүдүрүлге черлери хагдынган. Оларның бирээзинге Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалык суурга турган амыдырал хандырылга комбинады хамааржыр. Ооң орнунда ам республикада бир-ле дугаар кожууннуң улус өөредилге килдизинге хамааржыр школададан дашкаар шактарда өөреникчилерни база ажыл чок аныяктарны күш-ажылга хаара тудар өөредилге-бүдүрүлге төвү тургустунган. Оон бээр бир чыл чедип турар. Кызыл-Мажалыкта «Хорагай» өөредилге-бүдүрүлге төвүнде база «Херел» кинотеатрда ниитизи-биле 425 кижини аргыыр, чем кылыр, чазаныр, хөлшыдыраа, туризм, танцы-сам болгаш кино бөлгүмнеринде өөредип турар. «Хорагайда» 6 цех бар: хеп быжар: платье, даштыкы хеп, бөрт дарааар, баш таарар база кылымал чечектер (венок) кылыр. Цехтер аайы-биле бөлгүмнерде школалардан 95 өөреникчи кээп турар. Дугуржулга езугаар 107 аныяк кижини өөреткени дээш кожуунда чоннуу ажылга тургузар төп өөредилге-бүдүрүлге чериниң агар санынче 1 млн. 800 муң рубльди шилчиткен.

Практиктиг кичээл үезинде өөреникчилер уруглар садтарының, школаларның, эмнелгелерниң чагыгларын езугаар ак-чоорган, сыртык, чоорган хаптарын, ажылчын халаттарны даарап берип турар. «Херел» кинотеатрда ниити ыры, шии бөлгүмү, балет студиязы база киностудия безин бары сонуурганчыг. 1994 чылдың февраль 9-та киностудияның ажыдыышкынынга өөреникчилер бир дугаар боттарының тырттырган «Эх, оолдар, оолдар» деп каттырынчыг кинокомедиязын көргүскен.

Өөредилге-бүдүрүлге төвүнде 19 мастер, 45 бөлгүм удуртукчузу аныяктарның болгаш өөреникчилерниң күш-ажылга сонуургалын көдүрүп, кижизидилге ажылын чорутпушаан, боттары база бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Өөредилге-бүдүрүлге төвү хөй янзы даараныр машиналар-биле хандыртынган. Ынчангаш даарап турар хептериниң шынары бедик, Пөзүнүң база дарааны дээш өртээ садыгда хептен ийи-үш катап чиик болуп турар. Мооң мурнунда чылдарга бодаарга чагыглар көвүдээн. Ылаңгыя тыва национал хепти чон хөйү-биле чагыдып турар.

Бүдүрүлге чери бир айда ортумаа-биле 1 млн. рубльдиң орулгазын ап турар. Кирген орулганың 60 хуузун ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринге база пөс-таавы, материал садып алырынга чарып, 40 хуузун барааннын бүдүргени дээш ап турар. Ынчангаш шынарлыг хөй хепти даараарынга мастерлерниң ботсонуургалы бедик. Оон аңгыда мастерлер школада башкылар ышкаш, неделяда кичээл эрттирген шактары дээш акша-төгерикти ап турарлар. Мынчап кээрде, бир мастер ортумаа-биле айда кичээл эрттиргени дээш 80-90 муңну, а бүдүрген чүүлү дээш 30-40 муңну, каттышкаш 120-130 муң рубль шалыңны ажылдап ап турар. Шылгарап, кызымак ажылдап турар мастерлерге Любовь Монгуш, Зинаида Куулар, Марьяна Хомушку, Зинаида Серен, Надежда Люндуп, Надежда Кыргыс, Тамара Хертек, Татьяна Монгуш, Людмила Лукащева, Оксана Сержи хамааржыр.

Кыска үениң иштинде бо өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң мынчаар хөгжүп сайзыраарынга ооң удуртукчузу Светлана Мөңгүн-оолдуң үлүг-хуузу эвээш эвес. Ол тывынгыр, бурунгаар көрүш-биле кызымак, бүдүрүкчүлүг ажылдап турар. Төптү тургузарда материал-техниктиг баазаны чаартырынче хөй акша-хөреңгини харам чокка салганы кончуг шын деп бодаар мен.

— Моон соңгаар сорулгавыс: Шекпээрге, Барлыкка, Эрги-Барлыкка чаа өөредилге чылында мергежил алырының бөлгүмнерин ажыдары. Оларга бо чылгы доозукчуларывысты ажылдадыр бис. Дериг-херекселдер, даараныр машиналар, материал-техниктиг баазалар белен. Оон аңгыда соодукчулар, хеп чуур, даараныр машиналар септээр цехти ажыдар бис. Келир чылдан бээр өөреникчилерни база аныяктарны хөй мергежилди хары угда шиңгээдип алыр кылдыр өөредир программаны база тургустувус. Назы четпээн, берге кижизидилгелиг өөреникчилерни база төпче хаара тудуп турар бис — деп, Светлана Хомушкуевна чугаалады.

Өөредилге-бүдүрүлге төвүнге ажыглаттынмайн, хос турар бажыңнарны халаска дамчыдып бээрин кожууннуң чагырга чери доктааткан. Кожуун чагыргазы өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң бут кырынга туруп, сайзыраарынга улуг дузаны чедирип, деткимчени берип турары өөрүнчүг.

Салбакай ДОРЖУ.

ТАР-НЫҢ НАЧЫНЫНГА ТУРАСКААТКАН

Тывага сураглыг ТАР-ның начын мөгези чораан Балчый-оол Донгак Ажыевичиге тураскааткан байырлал Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг суурга болган. Ону Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дирекциязы, Берт-Даг суур чагыргазы болгаш начын мөгениң чоок төрелдери организастап эрттирген. Ол байырлалга киржири-биле Эрзин, Өвүр, Тес-Хем, Кызыл, Таңды, Каа-Хем болгаш өске-даа кожууннардан аалчылар кээп киришкен.

Байырлалды суур чагыргазының даргазы Хая-Маадыр Делгерович Санаа ажыткаш, келген чонга, аалчыларга байыр чедирип, ТАР-ның сураглыг мөгези чораан Балчый-оол Донгактың спортчу чедиишкиннерин чыылганнарга таныштырган. Алдарлыг мөгениң оглу, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка үр үеде директорлаан, ам ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының оралакчы сайыды Н. Д. Балчый-оол сөс алгаш, ооң адазы хоочун мөгеге тураскааткан спортчу байырлалды эрттирип турары дээш совхозтуң дирекциязынга, суур чагыргазынга, келген чонга өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы С. Я Мөнге, чер-черден келген төлээлер аңаа сөс ап, байырлалдың киржикчилеринге изиг байырны чедиргеннер.

Чонда «Чыраа-Кара» деп шола аттыг сураглыг мөгеге тураскааткан спортчу маргылдаалар бедик деңнелге эрткен. Аът чарыжынга Таңдының «Кара-Булуң» ажыл-агыйның чылгычызы Семен Ооржактың калчан-хүрең аъды эрткен. Аъттың ээзи шаңналга молдурга алган. Ийиги черде — Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтуң малчыны Омак Далааның хоор аъды. Аңаа 180 муң рубль өртектиг суй белекти сураглыг мөгениң оглу Начын-оол Балчый-оол тывыскан. Шаңналга немештир Омак Далаага мөгениң төрелдери эзер, мөңгүн чүгенниг аъттты база белекке берген. Үш дугаарында ол-ла совхозта Мерген Эртинениң хоор аъды келген. 50 муң рубль база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан. Дөрткү черде — тус черниң чурттакчызы Михаил Оюннуң аъды болган.

5 километр хемчээлге чадаг чарышка оолдардан Вадим Лодай-оол («Чодураа»), Маадыр Шокар («О.Шынаа»), Алик Хертек (Самагалдай), уруглардан Лариса Намдал («О.Шынаа»), Чойганмаа Санчат, Айлаң Оюн (Самагалдай) дес-дараалай I, II, III черлерни ээлеп, акша-бараан-биле шаңнатканнар.

128 мөгениң хүрежинге Аяс Монгуш шүглүп, шаңналынга аът алган. Спортчу маргылдааның деткикчилери — мөгениң төрелдери база бир аъттты Аяска белекке берген. Сүктер Шимет үжүүрлешкеш, сарлык-биле шаңнаткан, 3-4-кү черлерни алган Сергей Дандаага (Ак-Эрик), Геннадий Монгуш (Каа-Хем) иттерни болгаш 50-50 муң рубльди тус-тузунда берген. 5-тен 8-ке чедир арткан Владимир Монгуш (Кызыл кожуун), Чимит Куулар (Өвүр), Мерген Дандар (Тес-Хем), Баз-оол Биче-оол (Улуг-Хем) оларга 40-40 муң рубльди, хүндүлел бижиктерни тывыскан. Мөгелер Чимит Куударга, Серен-Дажы Чамыянга, Сүктер Шиметке, ТАР-ның мөгезиниң оглунуң оглу Эдик Балчый-оолга, уруунуң оглу Баз-оол Биче-оолга мөгениң уруглары, чоок төрелдери тураскаалдыг суй-белектерни тывсып, спортчу чедиишкиннерлиг болурун күзээннер.

Байырлал үезинде садыгнаймаа аймаан эки организастаан. Самагалдайның, Берт-Дагның бот-тывынгыр артистери концертин бараалгаткан. Байырлал үезинде хөгжүмнүг аян туткан ырааажы Алдын-оол Селикейге 30 муң рубльди, эки турачылар Күрседи Чооду, Михаил Дөнчүнге Май 9 таварыштыр сергелерни Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң директору Виктор Чооду белек кылдыр берип турарын чыылган чонга чарлаан.

Ол хүн агаар-бойдус бораңнап, чаашкын чаап, хадымырлап турган-даа бол, спортчу байырлалды багай эвес организастаанындан эртежик доозулган. Найыр төнүп турда, байырлалдың эки эрткенинге сеткили ханып, начын мөгениң оглу Начын-оол Балчый-оол келген аалчыларга, чыылган улуг, бичии чонга аас-кежикти, бүгү-ле эки чүүлдү күзеп, Тываның сураглыг кижилериниң аттарын утпайн, оларга тураскааткан мындыг янзылыг езулалдыг байырлалдарны эрттирип турарын чагып чугаалаан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

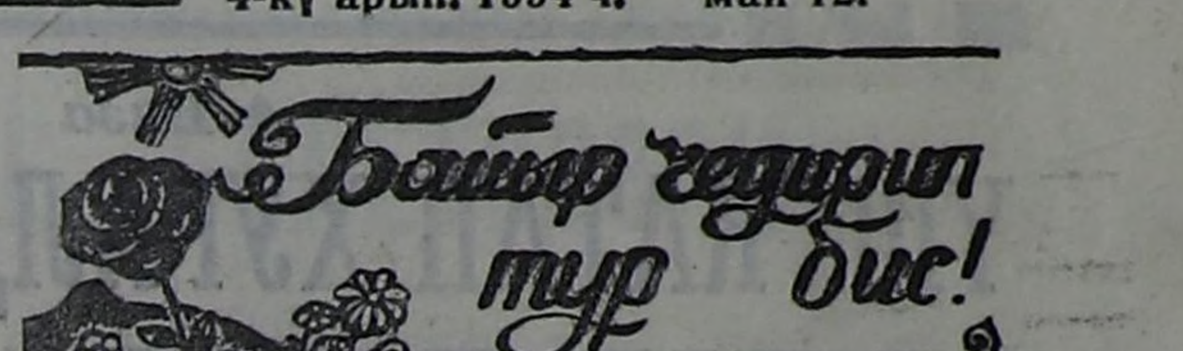
Байыр чедирип тур бис!

Бистиң эргим, хүндүлүг кудавыс **Бадма Кыргысовна АЗЫРАА** бо чылдың май 12-де 59 харлап турар.

Кайгамчык кызымак ажыл-ишчи кудавыс хөй чыл дургузунда Эрзин кожууннуң Булуң-Бажы сумузунуң уруглар садигинге поварлап ажылдавышаан, бодунуң он чаш төлүн өстүрүп, кижизиткеш, бут кырынга тургускан. Амгы үеде ол — 15 чаштарның энерелдиг, эргим кырган-авазы.

Ынчангаш кудавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа эң-не чаагай чүүлдерни күзеп, чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, бистерниң аравыска үр-ле омак-хөглүг чурттап, быжыг кадыкшылдыг болзун дээш аңаа мөгейип тур бис.

Кызылда чурттап, ажылдап чоруур кудалары Чалбаалар, Декабрь, Зоя, Витя; уруу Саида, күдээзи Эдуард база уруунуң уруу Ай-Суу.

ЧАРЛААЛДАР

«СЕЛЕНДЖА» МАГАЗИН ЧАЛАП ТУР:

— бичии школачы оолдарга костюмнер — 30-ден 36 размерге чедир;

— бичии оолдар чүвүрлери — 30-ден 42 размерге чедир;

— «Жигулилерге» тремперлер — өртээ 65 муң рубль.

МАГАЗИННИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Бухтуев, 1, «Агентство аэрофлота» автобус доктаар чер.

9.00 шактан 18.00 шакка чедир чапсар чок ажылдаар.

Бүдүрүлге чери Кызылда складтан «ИЖ-2715» автомашинаны болгаш автомобиль артык кезектерин садып турар.

Ажыл үезинде долгаар телефон № 3-30-88, 19.00 шак соонда — 6-15-37.

— «Бирюса-22» соодукчу, «ИЖ-2715» автомашина (төлевир хевири кандыг-даа боор болур); «Москвич» автомашинаның кузовтары болгаш артык кезектери; «Беломор канал» папиростар (мөөңү-биле —140 руб); 1,5 хемчээлдиг брус; хоюдулга херексели — «Воронеж4», суксуннар соодукчузу — ОН-30-2; коктейл соломказы; телефон справочниктери — «Вся Тыва» (50 руб.); демир болгаш пластмасс савалар; аңгы-аңгы хемчээлдиг белен демир решеткалар; белен садыг стеллажтары; хеп чуур машина «Волга»; мебель тумбочкалары; хоорай ортузунда 2 өрээлдг чаагайжыды туткан квартира.

9-тан 18 шакка чедир долгаар телефон № 3-35-44.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНУҢ КИЧЭЭҢГЕЙИНГЕ!

Даңзычы кижилер боор чоруп турар улус бар дугайында хамаатыларның дыңнадыгларынга холбаштыр Тыва Республиканың Статистика эргелелиниң дыңнадыры болза, 1994 чылдың февраль 24-тен бээр күрүнениң статистика органнары кандыг-даа чизе, бүрүткел ажылдарын болгаш аңаа белеткелдерни чорутпайн турар.

УС-ШЕВЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭҢГЕЙИНГЕ!

Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының тыва хөгжүм херекселдери кылыр «Дыңгылдай» бүдүрүлге чери суурларда болгаш хоорайларда чурттап турар уран-шевер чазаныкчыларны бо чылдың май 17-де болур конкурс-семинарже чалап турар.

КОНКУРС-СЕМИНАРНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ: игилди, бызаанчыны, чадаганны, дошпулуурну, кеңгиргени база өске-даа ажылдарны чазап, кылып алгаш келир.

КОНКУРС-СЕМИНАРНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ:

1. Дуржулга солчуру. Амгы үеге дүүштүр хөгжүм херекселдерин чаңгыс аай кылыр арганы чугаалажып, өөренип көөрү.
2. Керээлиг ажылдаарын сүмележип, кайы-даа талага ажыктыг аргаларны дилеп тывары.

Конкурс-семинарга киржирин күзээннер Улусчу чогаадылга бажыңының 13 дугаар өрээлинге эртенгиниң 8.00 шакта чыглыр.

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАЛГА

Бии-Хем кожууннуң Сушь ортумак школазының тургустунганындан бээр 45 чылынга алдар болдурган буянныг ачы-дуза марафону бо чылдың

май 20-де, эртенгиниң 11 шакта

ол-ла школага болурун дыңнатпышаан, аңаа ажылдап чораан башкыларны болгаш доозукчуларны кээп киржиринче чалап тур.

Оргкомитет.

ЧАЛАЛГА

Ак-Туруг ортумак школазын 1974 чылда дооскан эш-өөрнү май 28-те 10 шакта школага кээп чыглырын дыңнадып тур.

Шагаан-Арыг хоорай, харылзажыр телефон дугаары 2-15-88, ажыл соонда долгаар.

Оргкомитет.

КИНО

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүрүкчү үүлгедиишкинге хөлезилеттингеннер» 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 шактарда; **Видеозал: «Каң арена»** 10.30, 12.30, 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ат» 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Оорлаткан аас-кежиин» 9.30 шакта; **«Өлүм хамчыктары»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «2-ги соңгу ада» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ТЫВА БОЛГАШ ХЕРЕЛДЕНГЕН ШАМБАЛА

Бир эвес мен хуулгаазынныг илбичи кижи болган болзумза, кайгамчык сөстер-биле Тыва дугайында чечен чугааны бижип каарымга, мээң ол хуулгаазынныг номумнуң арыннарын ажыткан номчукчу ол дораан-на ындыг кайгамчыктыг чараш черже чорууруңга белеткени бээр ийик...

Тыва дээрге кайгамчыктыг чараш-чаагай болгаш өске черлерниң кижилериниң караанга көзүлбес даглыг-даштыг чурт-ла болгай. Ында «Азияның эрте-бурунгу бүкүлээжи көстүп турар», бистиң чер-бөмбүрзээвистиң баштайгы-ла сайзыралының үе-чадазының даштары чер кырында аштынып үнүп келгилээн чыдар чурт-тур. Октаргайның чер-дээрге болган айыыл-халаптарның имдемдектери көстүп чыдар, а дээрден кудулап дүжүп кээр болза, бедик дагларның шыпшык баштарындан бурган өршээли-биле чаяаттынып тургустунган одар-белчиир шөлдери чаптылып чоруткан, кайгамчык-чараш оргулааштар талыйып көстүп чыткылаар. Кижи төрелгетенниң сайзырал-хөгжүлдези барык-ла дегбээн ол кайгамчык чараш черни магадап көрүп тура, эрткен үени сактып кээр мен: ол оргулааш одар-белчиир шөлдеринде бөлүк-бөлүк боол алган, кижи санап четпес мал-маган шөлээн оъттап чоруур... Оларның аразында чораан кара чаңгыс аъттыг кижиге сагыш-биле каттыжып алгаш бо чурттуң эрткен төөгүзү онзагай болгаш тоолда-дүште чүве ышкаш дендии солун болур ужурлуг деп бодап чордум. Эрте-бурунгу Тываның ындыг төөгүзүнүң элдептиг тывызыктарының бирээзи Шамбала-биле база холбашкан болур деп бодал сагышка кирип келир...

Азия чурттугларның чүректеринге ол сөс эң-не ыдыктыг болгаш буянныг-чаагай бодалдар шыгжаттынып, кадагалаттынып чораан болгай. Ол Акы-дуңмалышкы чоруктуң ак ортулуунуң дугайын бодаарга-ла, азы ооң адын сактып кээрге-ле, Азия чурттугларның чүректери ыдыктыг, хуулгаазынныг сөстер-биле соп эгелээр.

Ол Ак ортулуктуң азы Акы-дуңмалышкы чоруктуң оранының ады амгы үеде Азия чурттугларның угаан-бодалында ШАМБАЛА кылдыр адаттынып турары билдиңгир. Чер-делегейниң Чөөн чүк чурттарында ынча дээн сөс-биле кижилерниң эң тамчыктыг чаагай күзелдери илереттинер, ол сөс улус-чоннарның эп-найыралы болгаш эң улуг идегел-кордалдарын быжыктырып турар. Ол дээрге чырык чер-делегейниң быжыг баганазы-дыр, ол дугайын муң-муң чылдарның иштинде кайы-даа үениң улус-чоннары боттарының угаан-бодал, шажын-чүдүлге сайзыралының аайы-биле, сөөк-язы байдалын болгаш дыл-домаанга дүүштүр аңгы-аңгы аттар-биле мөңгежидип, оларның угаан-медерелинде бо хүннерге чедир-ле арылбайн артып калган боор турар. Ынчангаш ол оран бүгү кижи төрелгетенниң идегеп, тейлээри чер-дээр ындындан келир камгалал күш боор, хүндүткел-чүдүлгени алган боор турар.

Азияның аңгы-аңгы улустарының дыл-домаанда Шамбала дугайында, ооң-биле тудуш холбаалыг тоолчургу чугаа-соот дыка хөй боор турар. Ындыг тоолчургу чугааларны болгаш идегел-чүдүлге сөстерин Николай Рерих бодунуң Шамбала дугайында кайгамчыктыг солун номунда (орус дылда — «Азияның чүрээ», англи дылда — «Шамбала») чыып бижип кааны билдиңгир. Азия чурттарында ындыг ыдыктыг номнал дугайын Рерих бодунуң Төп Азияга шинчилелдериниң дугайында «Алтай-Гималай» дээр, хүн демдеглелдеринде база тодаргай чугаалап турар.

Үстүнде айытканывыс ыдыктыг сөске дыка дөмей боор турар аттыг чер Тывада база бар. Ол дээрге чоннуң чоон оруктарындан озалааш турар болгаш Тываның дал ортузунда Шамбалыг суурдур. Ынчангаш ол атты илереткен сөстүң бурган-сузуглел-чүдүлге чери Шамбала-биле дыка дөмей боорга, ону словарьлардан тып номчуурун оралдашкан мен. Тыва-орус словарьдан номчуурумга, «Шамбала дээрге (будда-бурган) — дываажаң ораны, үстүү делегей» — деп каан болду. Моон алгаш көөрге Рерихтиң Шамбалазынга чиге дөмей боор турар.

Ол черниң шуут бодунга чеде бергеш, таныжып көөр дээш, сонуургалдыг эш-өөрнү чыып алгаш, Шамбалыгже хапкан бис.

Ол бар чорааш, дываажаң орнунда ышкаш улуг даш көжээлерни орук кыдыындан таваржып көөр боор бис деп идегеп-даа чораанывысты сактыр-дыр мен. Ынчалза-даа ындыг идегел канчап амыр-ла боттаныр ийик харын. Чүге дээрге бүгү Тываның девискээринден тывылган даш көжээлерни шуптузун республика найысылалында музейде эккеп чыып, ооң чанында кадап каан-на болгай! Ынчаарга олар боттарының муң-муң чылдарда турган черлеринге олла олчаан тургулаан болза, дыка онзагай, солун болур ийик! Чогум-на ооң ужурундан орук чаңгыс аай, чалгааранчыг, кыдыглары ажык, куруг кылдыр көстүр болду.

Шамбалыг суур Кызыл хоорайдан 60 км черде, ховушөл болгаш тайга-сын черлерниң кызыгаарында, онгул-чиңгил черде тургустунган болду. Суурну чоокта чаа-ла, 60 чылдарда, үндезилеп тургускан. Шаг-шаанда аңаа хүрээ турган болгаш чүгле хуурактар-ламалар чурттап турган дээр. Ынчалза-даа үе-шагның тевии-биле ол хүрээни чок кылып каапкан болгаш ооң орнунга амгы суурнуң баштайгы бажыңын туткан. Суурну ол черниң ады-биле адап каан. Шамбалыг хүрээзиниң турган чериниң ыдыктыының дугайында дамчыыр чугаа чон аразында ам-даа чоруп турар: ол черге чурттаан кижи кажан-даа өлбес! Хүрээ турган чер кижиниң амы-тынын, амыдырал-чуртталгазын камгалап, мөңгежидер кайгамчыктыг хуулгаазынныг-даа болза, Шамбалыгның арткан черлеринде «эрлик оранының» демдектери бар боор турар: чүге дээрге тус чер чурттугларның чамдыктарының чугаалап турары-биле алырга, «аңаа кижилер дыка эвээш чурттааш, аныяанда-ла өлүп турарлар». Оон аңгыда ында озал-ондактыг таварылгалар, аварийлар үргүлчү болур черлер база бар деп улус чугаалап турар.

Бир эвес бүгү Тываны алыр болза ыдыктыг черлер, даглар дыка хөй. Ынчаарга Шамбалыгда база бодунуң Соян-Нур (моол ат) дээр, ыдыктыг даа база бар. Ынчалза-даа аңаа баргаш, оон өске черни будданың тураскаалы болур бир хорумну дыка сонуургаан мен. Ынчангаш ону археологтар казып, шинчилээр болза оон дыка солун чүүлдерни билип ап болуру чугаа чок болбайн аан. Ол ышкаш ында шаандакы Шамбалыг хүрээзиниң ыдыктыг чурттакчыларының хөөрлери база бар. Ынчалза-даа оларның дугайын кым-даа сагынмас болгаш билбес боор турары билдингир...

Рерихтиң бодунуң «Херелденген Шамбала дугайында» деп эгелиг чүүлүнде мындыг айтырыглар бар:

— Лама, меңээ Шамбала дугайында чугаалап берип көрем?

— Лама, мээң сенден Шамбала дугайында айтырып турарым таварылга эвес болгай. Кайы-даа оран-чуртту, кандыг-даа кижилер ооң дугайын билир болгаш аңгы-аңгы кылдыр адап турар. Ынчангаш бистиң эртемденнеривис ол кайгамчыктыг оранның дугайында хензиг-даа чүүлдерни чыып турар чүве.

— Лама, Сен Чер-делегей кырында ындыг ыдыктыг оранның дугайын чугаалап турар-дыр сен. Ында оъттсиген байлак-чаагай бе, кандыгыл?...

Ламаның харыылааны болза:

— Бедик дагларның кадыр кашпалдар арзында оргу шөлдер, шынаалар чаптылып чоруткан. Оларның изиг суглуг аржааннары кайгамчыктыг чаагай оъттсигенниг ногаан шынааларны суггарып чыдар. Ындыг хуулгаазын хөрзүннүг черде янзы-бүрү, ховар дээн эмтаң оът-сигеннер үнгеш, хатсалгынга чалгып турар...

Бистер бо одуругларның эгезинде ол тыва суурнуң Шамбала дээн, ыдыктыг сөс-биле дөмейлешкээниң дугайын чугаалаан болзувусса, ам оон-даа өске дүүшкек чүүлдерни база айтып болур аргалыг бис. Чүге дээрге даглар арзында оргулаашттар, изиг суглуг аржааннар болгаш чыккылама соок болгаш хат-шуурганныг чер дээрге-ле, Тыва болгай!

Рерих мынчаар база бижээн:

— Лама, бистер тамчыктыг-чаагай оран Шамбаланың дугайын билир болгай бис, харын. Ол дээрге бижип-даа, чугаалап-даа четпес кайгамчыктыг оран-дыр. Ынчалза-даа бистер аңаа чер кырының Шамбалазын база билир бис. Чамдык улуг ламаларның Шамбалаже бар чорааш, орук аайы-биле көжээлерни, хорум-чевеглерни көрүп турганын билир бис. Бистер ол ышкаш бир бурят ламаның ынаар бар чорааш, кончуг кызыы, чажыт орук-биле эрткенин база билир бис.

Ол ышкаш аңаа барган өске бир кижиниң Шамбаланың мырыңай кыдыг-кызыгаарында хөлдерден дус чүдүрүп алгаш чораан чиң сөөртүкчүлериниң дугайын база дыңнаан бис. Сен база-ла мен ышкаш черде Шамбаланың үстүкү дээрлерде Шамбала-биле тудуш холбаалыын билир болгай сен. Бистер боттарывыс Шамбаланың үш кызыгаарының бирээзиниң байзазын безин көрдүвүс. Ында ол ийи оран-делегейниң тудушкан чери бар».

Ол бүгүнү бодап көөрге, үстүнде бүгү чүүлдер база катап дүгжүп турар. Шамбалыгдан ырак эвесте Дус-Хөл, Чедер болгаш өске-даа сурагжаан дустуг хөлдер бар болгай. Оларның бирээзинде изиг хүн караанга мөөңнелген дус хөл кырында ак дош болу берген чалгып чоруп турар. Чаъс чаай бээрге, хөл кыры ак-чайт апаар. Эрте-бурун шагдан бээр улус оон малгаштап, дустап алгаш, аарыг-аржыын эмнеп ап турганнар.

Моон алгаш көөрге, Ак-Суг дугайында тоолчургу дамчыыр чугаа оон укталып үнген боор база чадавас, чүге дээрге алтайлар Ак-Суг (Шамбала) баар дээнде, Чөөн чүкче углай чоруптар турганнар дээр чүве.

Ол ышкаш бурят лама-биле холбашкан чугаада дөмей чүүл база бар. Чүге дээрге Бурятиядан Тывада Шамбалыгга чедер дизе, ынчаарда чүгле Каа-Хем унунуң кызыы кашпал-хаяларын таварты эртип болур турган.

Билдинмес ажыт-чажыттыг Шамбала оранының Тыва чер-биле холбаалыының дугайында бистиң амдызында билип ап шыдаан чүүлдеривис ол-ла-дыр ийин. Ынчалза-даа бистер ол бүгү ылап-ла ындыг-дыр деп бадыткавайн турар бис. Бистер чүгле Шамбала-биле холбашкан элдепейлиг дөмейлешкек чүүлдер дугайын номчукчуларга сонуургатканывыс ол-дур ийин. Ол бүгү дөмейлешкек имдемдектер таварылга эвес-даа боор база чадавас. Тывада Азияның географтыг төвү турар болгай! Ынчангаш чогум-на Азияның төвү бодунуң онзагай оран-чуртун бурган өршээли-биле тудуп, тургузуп алган чадавас. Бүгү талазындан кадыр-берт даглар-биле хүрээлеткен Тыва, боду онзаланчак агаар-бойдустуг, ооң ужурундан эрте-бурунгунуң чурагачы-эртемденнери тыва чуртун кандыг-ла-бир арга-биле угаазылап тыпкан турар ужурлуг! Чүге дээрге Тыва — Азияның төвү, ынчаарга Азияның чүрээ — Шамбала-дыр!

Рерихтиң чүүлүнде моол ламалар хүрээлерни тудуп тургузарда, Шамбалыг-Дацаның ыяап-ла тускай салбыр кылдыр ажыдып турганының дугайын база чугаалап турар. Ынчангаш Шамбалыгның шаандакы хүрээзи моол ламаларның үндезилеп тургускан хүрээзи боор база чадавас. Бо дугайында чүүлдү таварылга боор номчаан кижиге херээ чок, хоозун чүүл кылдыр көстүп база болур... Ынчалза-даа Азияның карак четпес делгемнерин арай деп чорааш, кезип эрткен кижиге Шамбаланың дацан-хүрээлери дээрге, херек кырында, боттуг чүүл болурун «Унгус» журнал 1990 чылда-ла бижээн.

Кандыг-даа таварылгада тыва Шамбала (Шамбалыг) онза кичээнгейни хаара тудуп турар. Ону тускай өөренип, шинчилээри чугула апарган-даа боор чадавас харын. Ынчан херелденген Шамбалыгның чырыы бистиң сагыш-сеткиливисти чылыдыптарга, бистерниң авыралдыг-чаагай сеткил-сагыжывыс оттуп, арыг-чаагай болгаш аас-кежиктиг кылдыр арыгланы берип болур бис.

Татьяна ПРУДНИКОВА.
Кызыл хоорай.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязып каап турар агаар болур, даглыг черлерге өлшык дүжер. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер, чамдык черлерге 15-20 метр чедир хадыыр.

Агаарның температуразы хүндүс 11-16 градус чылыыр, дүне 5 градус чылыг, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чеди-Хөл, Тожу кожууннарга 3-8 градус соок болур.

Кызылга бүргеп, аязыр, дүне бичии чаар. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс агаарның температуразы 14-16 градус чылыыр, дүне 1-3 градус чылыг болур.

Үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

АЧАВЫС ДУГАЙЫНДА

Бистиң ачавысты Доржукай Красин Чаш-оолович деп адаар. Бо чылдың эгезинде 71 харлап чораш ачавыс хенертен чок апарган. Ону бистиң кожуунда таныvас, билбес кижи ховар. Ынчангаш ачавыстың дириг чорааш боттанмаан күзелдерин боттандырып, оон дугайында сактыышкынны бижикседивис.

Ачавыс Красин Чаш-оолович Доржукай 1923 чылда Улуг-Хем кожууннуң Көк-Чыраага арат ажыл-агыйлыг өг-бүлеге төрүттүнген. 1940 чылда ажык бадылаашкынбиле ону № 6 дугаар Көк-Чыраа сумузунуң даргазынга чон соңгуп алган. Аңаа 1942 чылга чедир ажылдааш, тыва эки турачылар-биле кады немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шавары-биле аъттаныпкан. Ол ынчан чүгле 19 харлыг аныяк оол турган. Украинаның бирги фронтузунга киржип, бодунуң эш-өөрү-биле кандыг бергелерни көрбээн дээр. Украинаның биче суурларындан эгелээш улуг область төвү хоорайларга чедир хосташкан.

Ачавыс дайын соонда халажып келгеш, өскен-төрээн чери Көк-Чыраага санакчы бухгалтер боор ажылдап эгелээн. 1961 чылда ол колхозту «Улуг-Хая» совхозу кылдыр эле тургузупканының соонда 1963 чылда, ачавыс көдээ Советке секретарьлап ажылдап келген. Оон 1970-72 чылга чедир Кызыл-Даг көдээ Советиниң даргазы боор, 1972 чылдың октябрьда Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайның саң-хөө килдизинге инспекторлап чорааш, 1983 чылдың май айда пенсияже үнген.

Ачавыс ам-даа бистиң-биле кожа, чүректеривисте дириг хевээр чурттап чоруур.

Уруглары: Анюта, Алефтина ДОРЖУКАЙЛАР.

Тыва Республиканың Саң яамызы болгаш Күрүнениң үндүрүг инспекциязы Тыва Республиканың Федералдыг казначействозунуң даргазы Екатерина Петровна Как-оолга ооң кады төрээн угбазы

Допуу Петровна
ДАМДЫННЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, мөчээнинге холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу 100 Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА болгаш СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; [illegible] ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези [illegible] чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга комитединиң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыва Республикада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы — 21.770. Индекс 54240. Чагыг № 36 — 144.